

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра історії філософії

**РОЗДІЛ "СВІДОМІСТЬ" ГЕГЕЛЕВОЇ "ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ДУХУ",
МЕХАНІЗМ АUFHEBEN І ПРИНЦИП СИСТЕМАТІЦІ
HEGEL'S "PHENOMENOLOGY OF SPIRIT" CHAPTER
"CONSCIOUSNESS", MECHANISM OF AUFHEBEN AND HEGEL'S
PRINCIPLE OF SYSTEMATICITY**

Кваліфікаційна робота за освітньо-науковою програмою «Філософія»

за спеціальністю 033 Філософія

на здобуття освітнього ступеню магістра філософії

Студент-виконавець:

Давіденко Ілля Володимирович

II курс, ОС – Магістр

Науковий керівник:

Хома Олег Ігорович

доктор філософських наук

Допущено до захисту:

на засіданні кафедри історії філософії

протокол № _____ від _____ 2022 р.

Зав. кафедри історії філософії,

доктор філософських наук, доцент

Кононенко Тарас Петрович _____

Київ-2022

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. АUFHEBEN ЯК ПРОБЛЕМА У КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ СВІДОМОСТІ ТА ГЕГЕЛЕВОГО ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ	20
1.1. Гегелів принцип системності	20
1.2. Досвід свідомості у «Феноменології духу»	23
1.3. Aufheben у «Феноменології духу»	26
1.4. Aufheben як механізм реалізації досвіду свідомості	30
1.5. Стан розробки теми у сучасній літературі	31
1.6. Формулювання дослідницької програми	38
1.7. Хронологічний принцип розгляду текстів. Чому саме з РС ¹ слід починати розгляд гіпотези	39
1.8. Висновки до Розділу 1	40
РОЗДІЛ 2. «ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ДУХУ» У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АUFHEBEN	42
2.1. Роль «Феноменології духу» у філософії Гегеля	42
2.2. РС як перший момент досвіду свідомості	49
2.3. Aufheben у сучасних інтерпретаціях розділу	52
2.4. Висновки до Розділу 2	57
РОЗДІЛ 3. АUFHEBEN У РС: ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	60
3.1. Формулювання поняття Aufheben: демаркація сфери пошуків	60
3.2. Значення поняття Aufheben у РС: принципи аналізу	62
3.3. Значення поняття Aufheben у РС: результати текстологічного аналізу	63
3.4. Значення Aufheben як механізму реалізації	

¹ Задля полегшення сприйняття нашої роботи, ми використовуємо в ній скорочення: розділ «Свідомість» – РС.

досвіду свідомості та філософії як системи	73
3.5. Висновки до Розділу 3	76
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Гегелезнавство сьогодні – галузь історико-філософських досліджень, що переживає всебічний інтенсивний розвиток. Те саме, зрештою, можна ствердити і про інші напрямки історико-філософських, філософських та загалом гуманітарних досліджень, адже, з огляду на кількість та якість текстів, фахових академічних дискусій та увагу до відповідних досліджень з боку суспільства, ніколи в історії світова гуманітаристика не переживала такого чи принаймні співставного підйому, як той, що має місце протягом останніх 50–60 років. Так, однією з характерних позитивних рис, привнесених цим підйомом у повсякдення гуманітарних студій, є глобалізація багатьох галузей і напрямків досліджень та відповідне зростання залученості до них науковців з різних країн та інтелектуальних контекстів. Усе це вірно й для гегелезнавства. Наведемо приклад: редакторами *Negel-Jahrbuch*, щорічника Міжнародного Гегелівського товариства, нині є Андреас Арндт (Німеччина), Бреді Боуман (США), Міріам Гергард (Німеччина) та Юре Зовко (Хорватія); останнє на даний момент викладене на офіційному сайті видавця (*De Gruyter*) число (від 28 листопада 2018 року) щорічника містить матеріали 63 дослідників Гегелевої філософії, які представляють академічні установи різних країн світу: 28 – Німеччини, 7 – Італії, 6 – США, по 3 – Франції та Іспанії; по 2 – Болгарії, Ізраїлю та Росії; по 1 – Швейцарії, Бельгії, Польщі, Румунії, Туреччини, Австралії, Японії, Аргентини, Бразилії, Чилі. Кожен локальний інтелектуальний контекст, будучи тлом дослідження Гегелевої філософії тим чи іншим гегелезнавцем, до певної міри зумовлює специфіку розгляду цього вчення у відповідному дослідженні. Так, серед іншого, він впливає на визначення тематичних акцентів (тих специфічних тем, концепцій, понять, на які той чи інший гегелезнавець звертає особливу

увагу) та специфіку актуалізації досліджуваного вчення в світлі значущих для конкретного контексту дискусій.

Однак, впливами локальних інтелектуальних контекстів неможливо пояснити усі своєрідності сучасних гегелезнавчих досліджень. Окрім того, що той чи інший дослідник належить до котрогось з локальних середовищ, він ще й поділяє або не поділяє вихідні концептуальні пресупозиції певних філософських напрямків і окремих течій в цих напрямках. Внаслідок цього, інтерпретації одних і тих самих Гегелевих текстів, створені двома епістемологами, які, до того ж, належать до одного інтелектуального контексту та вийшли з однієї школи, різнитимуться вельми істотно [29; 56]. Іншим виразним прикладом двох надзвичайно неподібних інтерпретацій, створених представниками однієї школи, належними до одного й того ж локального контексту, можуть бути інтерпретації Ойгена Фінка та Мартина Гайдегера, співставленню яких ми присвятили статтю «Про відмінності Гайдегерової та Фінкової інтерпретації Гегелевого поняття досвіду свідомості» [8], що здобула перше місце на Всеукраїнському конкурсі молодих дослідників імені Неллі Адольфівни Іванової-Георгієвської та очікує на публікацію в журналі Філософська думка. Годі й казати про відмінності інтерпретацій прихильників принципово різних філософських напрямків та течій.

Понад те, сучасне гегелезнавство досягло того рівня розвитку, коли в ньому самому почали з'являтися вельми виразні та автономні течії, що не лише перебувають у опозиції² [48; 58], а й стають предметом спеціальної систематизуючої рефлексії дослідників напрямку [28].

² Виразним прикладом може бути дискусія між прихильниками метафізичного та не-метафізичного прочитання Гегелевих текстів, яка останніми роками стала настільки помітною, що здобулася на розгорнутий

З огляду на міру залученості до сучасних гегелезнавчих досліджень представників численних інтелектуальних центрів (кожен з яких має свої виразні тематичні своєрідності), представників принципово різних філософських напрямків та появу й утвердження в самому гегелезнавстві виразно окреслених течій, надзвичайної ваги набуває питання віднайдення спільного підходу до історико-філософського дослідження Гегелевого вчення та пов'язаного з ним робочого загального бачення предмета дослідження. Такі загальні підхід та робоче бачення предмета могли би стати спільним тлом розвідок окремих дослідників цієї філософії, концептуальним каркасом для численних спеціалізованих досліджень. Прикладом, що свідчить на користь актуальності потреби в таких підході та баченні для гегелезнавства може бути міжнародна збірка «Посібник з Гегеля», що вийшла друком 2020 року за редакцією Марини Бикової та Кенета Вестфала [32]. У вступі до цієї збірки упорядники наголошують на меті посібника, якою є якраз запропонувати таке загальне робоче бачення, опис конвенційного концептуального каркасу Гегелевої філософії в загальному нарисі [32, pp. vii-viii].

На нашу думку, віднайдення такого загального підходу до дослідження Гегелевої філософії, що до того ж відповідав би вимогам сучасних історико-філософських методологій, та, водночас, не обмежував варіативність можливих дослідницьких інтерпретацій цього вчення та можливостей його актуалізації, може вважатися одним із найбільш нагальних завдань сучасного гегелезнавства.

опис в одному з перших текстів, до якого звернеться чи то особисто зацікавлений читач, чи то молодий дослідник, які тільки-но починають своє знайомство з Гегелевою філософією [59].

Коли нам ідеться про вимоги сучасних історико-філософських методологій, ми маємо на увазі, зокрема, методологію Вольфганга Рьода [20, с. 10–14] та 4 принципи Жан-Люка Марйона [25, с. 5]. Першою з цих вимог є адекватність підходу тим вимогам до сприйняття своєї філософії, що їх перед нами висуває сам автор досліджуваного вчення. Другою вимогою є цілісність розгляду досліджуваного вчення з урахуванням стадіальності його постання за використання обраного підходу. Зрештою, третьою вимогою є застосовність підходу у різних дослідницьких контекстах: ідеться про можливість його застосування як у контексті осібного дослідження певного філософського вчення, так і у його дослідженні у ширшому історико-філософському контексті. Підходом, що був би задовільним стосовно усіх перелічених вимог, є, на нашу думку, підхід до дослідження Гегелевої філософії, що ґрунтується на її тлумаченні через принцип системності, обґрунтуванню припустимості якого ми присвятили свою бакалаврську роботу. У межах цієї роботи, як і попередніх, під тлумаченням Гегелевої філософії ми розумітимемо загальне бачення цього вчення, зумовлене вибором певного сюжету цієї філософії, який, на думку дослідника, є центральним для розуміння всієї Гегелевої філософії.

У нашій бакалаврській роботі ми мали на меті обґрунтувати припустимість тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, принаймні починаючи з першої праці зрілого періоду Гегелевої філософії – «Феноменології духу». За результатами роботи нам вдалося засвідчити формулювання Гегелем принципу системності вже у вступі до праці, тим самим текстологічно обґрунтувавши можливість тлумачити Гегелеву філософію через принцип системності щонайменше від початку її зрілого періоду, а отже й припустимість підходу до дослідження цієї філософії, що ґрунтується на такому її тлумаченні. Варто відзначити, однак, що

тлумачення, припустимість якого нами було текстологічно обґрунтовано, потребувало істотного прояснення. Позаяк згідно із принципом системності філософія мала б реалізовуватися Гегелем як єдина цілісна система, прояснення вимагали спосіб та механізм такої реалізації. Відповідно, перспективу подальших досліджень було зумовлено питанням про те, *як саме* та використовуючи які концептуальні засоби Гегель міг розбудовувати свою філософію згідно із принципом системності у самій «Феноменології духу». Варто відзначити, що саме таку постановку питання про дослідження Гегелевого принципу системності та підходу до дослідження Гегелевої філософії, що ґрунтується на ньому, нами було успішно апробовано у доповідях на кількох конференціях [напр. 7], де наше бачення було схвально сприйняте присутніми дослідниками.

Відповідно, нашу курсову роботу ми присвятили проясненню способу, у який та завдяки якому Гегелю вдається в межах наративу «Феноменології духу» реалізовувати свою філософію як систему. За результатами презентованого в роботі дослідження, нами було на матеріалі вступу до праці текстологічно обґрунтовано можливість розглядати досвід свідомості як спосіб реалізації Гегелем своєї філософії як системи в межах «Феноменології духу». Під способом реалізації ми мали на увазі передовсім те, що саме досвід свідомості є тим концептуальним утворенням, що, за Гегелем, є підставою можливості свідомості переживати описувані у «Феноменології духу» трансформації, зберігаючи континуальність³ та структурну цілісність. Перспективу подальших досліджень було утворено тим, що й сам досвід

³ Під континуальністю ми маємо на увазі неодноразово наголошувану Гегелем характеристику свідомості та філософії, згідно з якою останні зберігають свою цілісність та змістову єдність у процесі становлення та етапного розвитку.

свідомості, як він презентований у праці, потребує прояснення в тім, що стосується механізму, у який відбуваються трансформації свідомості, концептуальною підставою можливості яких, є досвід свідомості.

Довівши, що принцип системності дійсно формулюється Гегелем вже у вступі до праці, а передбачувана ним реалізація філософії як системи відбувається через опис трансформацій свідомості у перебігу досвіду свідомості, що обґрунтовується там само, для остаточного прояснення тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності необхідно розглянути, як саме та *за допомогою яких операцій досвід свідомості узагалі може відбуватись* й відбувається, тим самим прояснивши *механізм* реалізації досвіду свідомості та принципу системності..

Актуальність нашої теми пояснюється тим, що у згаданій нами широкій і актуальній науковій дискусії щодо історико-філософського підходу до дослідження Гегелевої філософії, досі не було чітко виражено пропозицію підходу до дослідження Гегелевого вчення через принцип системності. На наше переконання, саме цей підхід міг би стати міг би стати тим самим загальним підходом до дослідження Гегелевої філософії, що задовільнив би усім вимогам, що їх до таких підходів висувають провідні історико-філософські методології, і зробив би важливий внесок в розв'язання актуальних дослідницьких проблем сучасного гегелезнавства. Водночас, для остаточного обґрунтування тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, що лежить в основі відповідного дослідницького підходу, необхідно розширити тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, задля конкретизації того, *як саме* Гегель у «Феноменології духу» вибудовує свою філософію у вигляді структурно та континуально цілісної системи згідно з принципом системності. Таким механізмом реалізації філософії як системи, а отже й забезпечення її структурної та

континуальної цілісності, у межах «Феноменології духу» є, на нашу думку, механізм зняття (Aufheben).

Об'єктом нашої роботи є розділ «Феноменології духу» – «Свідомість».

Предметом нашої роботи є розділ «Феноменології духу» «Свідомість» як місце реалізації Гегелем філософії як системи через механізм зняття.

Метою нашою роботи є виявлення того, як Гегель розуміє механізм зняття в межах «Феноменології духу», коли йдеться про механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності. Ця мета постає другим етапом розв'язання згаданої проблеми, яка полягає в проясненні способу та механізму реалізації Гегелем власної філософії як системи, а отже структурно та континуально цілісної. Реалізація цієї мети була б останнім підготовчим кроком до розв'язання масштабнішої дослідницької проблеми: чи може Гегелева філософія як ціле, причому – в період її найповнішого розгортання, бути концептуалізована через принцип системності, віднайдений вже у вступі до «Феноменології духу». Способом розв'язанням цієї проблеми стала би перевірка як інших частин «Феноменології духу», так і інших праць зрілого періоду Гегелевої філософії на предмет можливості тлумачення їх через принцип системності. Така можливість, у свою чергу, підтверджувалася би реалізацією в них Гегелем своєї філософії згідно з принципом системності, а отже як структурно та континуально єдиної системи.

Зазначена мета досягається через розв'язання таких **завдань**:

1. проблематизувати механізм зняття у контексті тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності та досвіду свідомості як способу реалізації принципу системності у «Феноменології духу»;

2. спираючись на сучасну дослідницьку літературу, описати наявний науковий консенсус щодо ролі «Феноменології духу» в розвитку філософії Гегеля;

3. розглянути роль першого розділу «Феноменології духу» в наративі цієї праці;

4. спираючись на текстологічний аналіз розділу «Свідомість», виявити Гегелеве розуміння механізму зняття та його ролі в цій праці;

5. на основі п. 4 обґрунтувати можливість розглядати зняття як механізм реалізації досвіду свідомості і, отже, принципу системності Гегелевої філософії в межах «Феноменології духу».

Методологію нашого дослідження становлять 4 принципи Марйона [25, с. 5]. Позаяк нам ідеться про вельми вузьку тематику дослідження, ми ще не можемо застосовувати їх у повному обсязі до розгляду філософського вчення Гегеля, тому обрали за предмет свого аналізу лише «Феноменологію духу», щоб відповідати принаймні другому принципіві.

Структура дослідження передбачає три розділи. Перший розділ присвячено розглядові принципу системності Гегелевої філософії, досвіду свідомості та механізму зняття в контексті питання про тлумачення Гегелевої філософії, висуненню гіпотези про зняття як механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності в межах «Феноменології духу», формулюванню дослідницької програми цього дослідження. Другий розділ присвячено розгляду «Феноменології духу» в контексті розвитку філософського вчення Гегеля та ролі першого розділу в динамічній структурі цієї праці. Третій розділ нашого дослідження присвячено текстологічному аналізу розділу «Свідомість» на предмет виявлення фактів, що, засвідчуючи роль зняття як механізму реалізації досвіду свідомості та принципу системності, підтверджували би нашу гіпотезу.

Перш ніж перейти до головної частини дослідження, вважаємо за необхідне зробити декілька зауваг з приводу використання українських відповідників для перекладу понять Гегелевої філософії. Для нас поняттями, що їх переклад ми вважаємо необхідним уточнити, є «Geist» і «Aufheben». На позір, а особливо з огляду на його переклад в двох наявних на цей момент українських перекладах «Феноменології духу», переклад поняття «Geist» не є проблематичним. І справді, неможливо помітити загальну проблематичність перекладу цього поняття, беручи до уваги його переклад лише в називному відмінку. Сутність колізії, про яку нам ідеться, розкривається за умови розгляду перекладу цього поняття в родовому відмінку, зокрема, у назві праці «Phänomenologie des Geistes». Ця колізія полягає в тім, що слово «дух» в українській є частковим омонімом, що виявляється на письмі: за однакового звучання та написання в називному відмінку, воно має відмінні написання та сенс в родовому відмінку. Зауважимо, що ані значення цього поняття а формі «Духа» / «духа», ані його значення а формі «духу», не дістало остаточного визначення в українському мовознавстві: так, словник української мови подає декілька значень поняття «дух» (в цих значеннях поняття набуватиме закінчення -у в родовому відмінку): 1) Психічні здібності, свідомість, мислення; 2) Внутрішній стан, моральна сила людини, колективу; 3) Загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чогонебудь [2, сс. 442-443]. Так само словник наводить й інші значення поняття «дух» (в цих значеннях поняття набуватиме закінчення -а в родовому відмінку): 1) За міфологічними і релігійними уявленнями – добра або зла безплотна, надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини; 2) За релігійними уявленнями — безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя і відрізняє від тварини; душа [там само]. З докладного розгляду цих значень можемо бачити накладання деяких з них.

Зокрема, один з цих перетинів є особливо важливим у контексті поняття «Geist»: йдеться про перетин між 2 значенням форми «духу» та 1 значенням форми «Духа / духа», адже поняття «душа» в певних контекстах може набувати близького з поняттям «свідомість» та поняттям «психічних здібностей» значення. Таким чином, коли йдеться про переклад Гегелевого поняття «Geist», необхідно обирати котрийсь зі згаданих відповідників («Духа / духа» або «духу»), між якими, з огляду на відомі нам мовознавчі джерела та словники, не проведено чіткого змістового розрізнення. В цьому сенсі, полісемічне «Geist», надто в його вжитку Гегелем, що охоплює собою значення обидвох можливих відповідників водночас [52, pp. 274–275], є типовою неперекладністю, переклад якої, за відсутності фахового філологічного розрізнення значень можливих українських відповідників, залежатиме від інтерпретації конкретним дослідником значення цього поняття в Гегелевому вжитку.

На користь перекладу «Geist» як «духа» свідчить обґрунтування Андрія Богачова: «Якщо йдеться про людський (суб'єктивний) дух або дух як запах тощо, ми в родовому відмінку кажемо — «духу» («феноменологія духу»), якщо ж ідеться про божественний дух, Святий Дух, кажемо — «духа» («феноменологія духа»)[3, с. 79]. Позаяк, на думку Богачова, це поняття в Гегелевому вжитку має насамперед саме метафізичні і теологічні конотації, його слід перекладати за допомогою українського відповідника «духа». Зауважимо, що в сучасному гегелезнавстві існує позиція, яку, зокрема, у своїй статті «Походження і характер Гегелевого поняття духу» обґрунтовує Майкл Ніл Форстер [37, р. 54], за якою Гегель запозичує поняття «Geist» з глибоко релігійної філософії історії Йогана Готфріда Гердера, а отже це Гегелеве поняття за походженням має теологічні конотації та, відповідно, припускає теологічне прочитання. Прямо ж теологічної інтерпретації поняття

духу притримується, зокрема, Вітторіо Гьосле, пов'язуючи його, насамперед з божественним началом суцього [47, р. 116]. Однак, таке прочитання цього поняття, попри його, як доводять Форстер і Гьосле, припустимість, є не надто поширеним у сучасному гегелезнавстві. Згідно з відомою нам позицією Івана Іващенко, що допоки не здобула висвітлення в авторських публікаціях, але неодноразово озвучувалась на заходах, присвячених Гегелевій філософії⁴, Гегелеве «Geist» не має теологічних конотацій та пов'язане насамперед із мисленням, людськими когнітивними спроможностями та певним рівнем їх розвитку, а отже має передаватись формою «духу». Така інтерпретація є нині найпоширенішою в сучасному гегелезнавстві й на загал поділяється більшістю відомих нам провідних дослідників Гегелевої філософії, зокрема й багатьма з тих, чії праці ми використовували під час написання нашої роботи. Зрештою, остаточне унормування перекладу даного поняття залежить від суто філологічної проблеми, пов'язаної з необхідністю змістового розмежування форм поняття «дух» в українській мові.

Спробу такого розмежування містить Український правопис від 22 травня 2019 року, в якому запропоновано спеціальний розгляд питання дистрибуції закінчень в родовому відмінку саме для іменника «дух»: «У низці іменників зміна закінчення, що ґрунтована на протиставленні конкретних іменників та абстрактних іменників, а також на реалізації іменниками значення сукупності, відбиває значення слова: [...] Духа/дұха

⁴ Так, зокрема, нам ідеться про дискусію між Іващенко та Богачовим з приводу їхніх позицій щодо вибору на користь одного зі згаданих відповідників, що мала місце на круглому столі присвяченому 250-річчю з дня народження Г. В. Ф. Гегеля, що відбувся 29 жовтня 2020 року на базі Інституту філософії НАНУ. Так, зокрема, під час цієї дискусії, Іващенко аргументував на користь більшої адекватності оригіналу відповідника дух (духу).

(безплотна надприродна істота, безсмертна, нематеріальна основа істоти) – д́уху (здібність, властивість, стан, зміст і напрям, процес)» [24 , с. 92]. Однак, наведеного уривку з правопису, що до того ж в настільки лапідарній та узагальненій формі наводить значення цих понять, не достатньо для остаточного змістового розмежування двох потенційних українських відповідників німецькому «Geist» особливо принагідно до його вжитку Гегелем.

Таким чином, з огляду на наведені обставини, мусимо відзначити відсутність консенсусу щодо перекладу поняття «Geist» українською мовою, пов'язану з відсутністю чіткого розмежування значень двох можливих форм українського відповідника в родовому відмінку. В межах цієї роботи ми використовуватимемо для перекладу поняття «Geist» в родовому відмінку саме форму «духу», адже вважаємо, що в Гегелевому вжитку, щонайменше принагідно до «Феноменології...», його зміст пов'язаний насамперед з мисленням, свідомістю людини та їхнім розвитком, позначаючи водночас в різних контекстах як специфічні інстанції людського мислення (уявлення, пам'ять, саме мислення тощо), так і мислення та свідомість загалом. Зрештою, німецьке «Geist» (і як лексема, і як поняття), безумовно, має теологічні та теїстичні конотації, однак саме в *Гегелевому вжитку* (на відміну від описуваного Форстером Гердерового) вони, на нашу думку, і особливо принагідно до «Феноменології духу», не є визначальними. Така наша позиція підтверджується, зокрема, тим фактом, що сам Гегель у оголошеннях про лекції та курси за «Феноменологією духу», які містяться у «*Catalogi scholarum in Academia Jenensi 1741—1814*», і які подавалися самими авторами оголошень латиною, для передачі поняття «Geist» використовує саме латиномовний відповідник «mens», який українською прийнято передавати за допомогою відповідника «ум», і який новочасною філософією

використовувався перш за все на позначення свідомості та/або специфічної інстанції людського мислення. Ба більше, певності даному аргументу надає те, що Гегель перекладає власне поняття «Geist» латиною як «mens» неодноразово: так, саме такий переклад ми можемо знайти в оголошеннях на зимовий семестр 1806–1807 року (де Гегель посилається на книгу як таку, що «має невдовзі вийти» [«proxime proditura»]) та оголошеннях на літній семестр 1807 (подані вже по виході книги, тож містять деталі видання). З огляду на значущість даного факту для аргументації нашої позиції, подамо уривки з відповідних оголошень мовою оригіналу: 1) «*Logicam et Metaphysicam s. philosophiam speculativam praemissa Phaenomenologia mentis ex libri sui: System der Wissenschaft, proxime proditura parte prima*» [54, S. 56] (зимовий семестр 1806–1807 pp.); 2) «*Logicam et Metaphysicam, praemissa Phaenomenologia Mentis ex libro suo: System der Wissenschaft, erster Theil (Bamb. und Würtzb. bey Goebhardt 1807.)*» (літній семестр 1807) [там само]. До того ж, таке рішення виглядає найменш проблематичним з огляду на наявні українські переклади Гегелевих праць, що так само використовують форму «духу» для передачі поняття «Geist» в родовому відмінку [4; 5; 6]. Однак, проблематичність вибору на користь будь-якої з форм лексеми «дух» як відповідника Гегелевому «Geist», включно з тією, яку обрали ми, є неунікною допоки в результаті суто філологічної дискусії не було остаточно розмежовано різні значення омоніму «дух», а отже припускаємо перегляд цього рішення в майбутньому в світлі результатів такої дискусії.

Що ж до перекладу поняття *Aufheben*, мусимо відзначити і його проблематичність. Нині існують декілька варіантів перекладу цього поняття українською. Так, наприклад, Німецько-український словник гуманітарних наук подає такі варіанти перекладу: зняття, знімання, касування, скасування, підіймання, підняття [13; сс. 27-28]. Окрім того, в одній з небагатьох дискусій

щодо перекладу понять Гегелевої філософії українською були виголошені пропозиції перекладати це поняття за допомогою відповідників «сублація» та «знесення». В єдиному ж на цей момент повному перекладі «Феноменології духу», Петро Таращук використовує для передачі цього та пов'язаних понять термінологічні пари «скасування – касування», «скасоване – касоване». Безперечно, ігнорування пострадянського узусу щодо перекладу окремих понять Гегелевої філософії (включно з поняттям *Aufheben*⁵) було однією з позитивних рис цього перекладу. Попри те, безсистемність та хаотичність вжитку перекладачем цих відповідників⁶ унеможливила (вкупі з іншими особливостями перекладу та видання) як використання цього перекладу в

⁵ Відповідник «зняття» є одним з тих, що були засвоєні українським філософським лексиконом з лексикону радянської філософії. Традиція перекладу цього та споріднених понять за допомогою виразу «зняття» (відповідно «зняття» і «зняте») пов'язана з прямим калькуванням українськими дослідниками радянського періоду російського «снятие» («снятие», «снятое»). Цей вираз, неінформативний і в російській мові (можемо порівняти зміст *Aufheben*, пов'язаний із контекстами буденного вжитку цього слова, який ми висвітлюємо в 1.3., зі змістом лексеми «снятие»), було прямо перекладено українською та відтак засвоєно українським філософським лексиконом як узвичаєний відповідник поняттю *Aufheben*. Головними причинами критики цього відповіднику є а) його неорганічність (для російської та української мов; лексема *Aufheben*, на відміну від «зняття» та «снятия», є цілком собі буденною); б) відсутність у нього тих значень, що їх має *Aufheben* в буденному вжитку, що є однією з підстав звернення Гегеля до цієї лексеми та залучення її до власного філософського лексикону.

⁶ Напр. П. Таращук перекладає пасаж «Was dem Individuum an dieser Bewegung erspart ist, ist das Aufheben des Daseyns; was aber noch übrig ist, ist die Vorstellung und die Bekanntschaft mit den Formen» [41, S. 26] як «На позиції, з якої ми починаємо цей рух, нам не треба, коли брати до уваги ціле, касувати саме існування, однак треба (і це потребує якогось вищого виду перетворення) скасувати форми в тому вигляді, як вони репрезентовані нам в уявленні і знайомі нам» [5, с. 23], використовуючи для перекладу даного поняття два відповідники водночас.

навчальних та дослідницьких цілях, так і початок серйозних дискусій щодо запропонованих у перекладі відповідників. У ситуації відсутності фахового консенсусу щодо перекладу «Aufheben» та споріднених понять, нами у межах цієї роботи було обрано перекладати це поняття та відповідну систему споріднених понять за допомогою узвичаєного відповідника «зняття» та утворених від нього понять. Ми визнаємо неминучу проблематичність цього відповідника, зокрема й її наголошені нами у третій примітці аспекти. Однак, мусимо відзначити, що позаяк Aufheben є класичним прикладом неперекладності, більшість згаданих відповідників поділяє ті самі проблемні риси. Відповідно, вважаємо прийняте нами рішення найменш проблематичним, адже аргументація на користь будь-якого іншого варіанту мала б бути не менш обсяжною, ніж сама робота, та зберігаємо за собою право переглянути наше рішення в майбутньому.

Попри те, що перший розділ «Феноменології духу», є предметом нашого дослідження, мусимо відзначити, що наразі не існує перекладу ані самого розділу, ані усієї праці, на який можна було б з певністю спертися у дослідницьких цілях. Українською в повному обсязі «Феноменологія духу» існує лишень у згаданому перекладі Таращука, що побачив світ 2004 року та був перевиданий без змін 2019. Попри наявність цього перекладу, нині існує фаховий консенсус щодо непридатності його до вжитку в академічних цілях, адже переклад хибує на величезну кількість видавничих та суто перекладацьких проблем [15; 10], у чому ми мали нещастя пересвідчитися особисто [9]. Відповідно, не маючи українського перекладу, на який можна було б із певністю спертись, нами було прийняте рішення щодо самостійного перекладу цитат та уривків з означеного розділу. У перекладі цитованих нами уривків «Феноменології духу» ми частково спиралися на термінологічну систему оновленої версії перекладу Іваном Іващенко вступу

до «Феноменології духу». Принагідно висловлюємо щирі подяки Андрію Богачову за його поради та допомогу у перекладі цих уривків та окремих понять і поняттєвих конструкцій «Феноменології духу».

Наостанок, задля полегшення сприйняття нашої роботи, окрім наголошеного у першій примітці, ми використовуватимемо в ній такі скорочення: «Феноменологія духу» – ФД, вступ до «Феноменології духу» – ВФД.

РОЗДІЛ 1. АУФНЕВЕН ЯК ПРОБЛЕМА У КОНТЕКСТІ ДОСВІДУ СВІДОМОСТІ ТА ГЕГЕЛЕВОГО ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ

1.1. Гегелів принцип системності

Принцип системності – узвичаєна в дослідницькому середовищі назва специфічної теоретико-методологічної настанови Гегелевої філософії, згідно з якою філософія, спекулятивне мислення, завжди реалізується як система, спрямована на відображення свого предмета, яким є свідомість, в єдності структурного взаємозв'язку його елементів, завдяки якому останні набувають змістової визначеності: «Справжньою формою, у якій існує істина, може бути лише її наукова система. Посприятимати наближенню філософії до форми науки, щоби вона позбулася своєї назви *любові до знань* і стала *справжнім знанням*, – ось та мета, яку я перед собою поставив» [41, S. 11]. Ба більше, в силу того, що предмет філософії, свідомість, розвивається, принцип системності служить підставою континуальної єдності як свідомості, так і філософії, як системи, спрямованої на відображення та експлікацію змісту свідомості.

Зазначимо, системність як поняття і настанова, попри значний вклад Гегеля у її розробку, не є його власною новацією, а отже необхідним, у контексті дослідження Гегелевого принципу системності, є урахування ширшого контексту розвитку ідеї системності в німецькій новочасній філософії. Зокрема, цій темі присвячено декілька статей Сергія Секунданта: «Формування філософського поняття системи: Бартоломей Кеккерман», де, зокрема, в якості «великого систематика», згадується й Гегель, поставлений таким чином у контекст тривалої роботи новочасних німецьких філософів над поняттям системи і принципом системності [23, с. 93]; «Формування поняття системи у філософії Нового часу: Клеменс Тимплер» [22]; «Конциліаторика й еkleктика: філософія на шляху до поняття відкритої

системи» [21]. Відповідно, коли нам ідеться про Гегелеве поняття системності, принцип системності та орієнтацію на систему як нормативний ідеал мислення та структурної організації знання, ми розуміємо їх як вкорінені в традицію розробки філософського поняття системності в новочасній німецькій філософії XVII–XIX століття.

Позаяк загальнішим проблемним контекстом нашої роботи є розширення тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, в межах цієї роботи нам йтиметься про принцип системності насамперед у його стосунку до вибудовування Гегелем свого власного вчення. Таким чином, наш спосіб розгляду принципу системності полягатиме в тім, що ми розглядатимемо його як підставу реалізації самої філософії як системи, а отже як континуальної та структурно цілісної.

В нашій бакалаврській роботі нами було текстологічно доведено формулювання принципу системності вже у ВФД. Таке доведення, в умовах відсутності експліцитного формулювання, відбулось з використанням філософем-вказівників, з конфігурації та стосунку яких у межах системи тексту ВФД, нами було виснувано наявність у ВФД такого формулювання. За результатами нашого дослідження, ми пересвідчились у тому, що Гегель дійсно імпліцитно формулює та реалізує принцип системності у ВФД. Як він презентований у ВФД, принцип системності постає теоретико-методологічною настановою, що служить підставою для реалізації філософії як системи, будучи сама зумовленою предметом цієї філософії, яким є свідомість. Саме особливість Гегелевого бачення свідомості як континуальної та структурно цілісної, що розвивається крізь множину своїх форм до найвищої форми (науки), зумовлює реалізацію ним своєї філософії як структурно та континуально цілісної системи, адже тільки в такому випадку можливим було б адекватне осягнення предмета цієї філософії та

повноцінна реалізація останньої. Відповідно, філософія, як спрямована на реалізацію науки як найвищої форми розвитку свідомості, сама мусить явити науку, себто в ході філософського пізнання шляхом радикального сумніву в системі знань свідомості про свій предмет, що вона має на кожному етапі свого існування, привести свідомість до науки як найбільш довершеної форми її існування. Такої позиції щодо зв'язку Гегелевого поняття філософії та науки дотримується й Мартин Гайдегер, згідно з інтерпретацією якого, за Гегелем, сама філософія прагне реалізувати себе як наука в системі, будучи, присутньою, системою науки [45, S. 25]. Подібну позицію щодо інтерпретації зв'язку між цими поняттями займає й Гьосле, згідно з яким, за Гегелем, філософія завжди мусить, задля того щоб бути дійсно науковою (мати абсолютне обґрунтування своїх претензій на пізнання дійсності), мусить бути систематичною, реалізовуватись як система [47, p. 117].

Таким чином, за результатами нашого бакалаврського дослідження, ми засвідчили формулювання та реалізацію Гегелем принципу системності вже у ВФД, тим самим обґрунтувавши припустимість тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності починаючи від початку її зрілого періоду. Позаяк тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності передбачає розгляд останньої як такої, що реалізується як континуальна та структурно цілісна, надзвичайно важливим є прояснення *способу*, у який ця реалізація відбувається. Як ми писали у вступі до цієї роботи, свою курсову роботу ми присвятили обґрунтуванню того, чому саме досвід свідомості можна розглядати як спосіб та поняття, що обґрунтовує можливість, реалізації принципу системності, а отже й філософії як системи, в межах «Феноменології духу».

1.2. Поняття досвіду свідомості у філософії Гегеля

Досвід свідомості – одне з головних понять ФД. Простий текстологічний огляд ФД показує, що Гегель вводить це поняття вже у вступі до праці, а саме, у п'ятому його параграфі: «А що тепер цей виклад за свій предмет має лише явищне знання, то, здається, він сам є не вільною наукою, що рухає себе у своєму властивому образі, натомість, під цим оглядом, його можна брати за шлях природної свідомості, що рине до істинного знання, або за шлях душі, яка мандрує низкою своїх образів як призначених їй природою зупинок, щоби вона очистилася до духу, бо через повний досвід себе самої душа досягає знання того, чим вона є сама по собі» [6, с. 7; 41, S. 55].

Досвід свідомості, в Гегелевому вжитку у ФД, як нам вдалося засвідчити у нашій курсовій роботі, є способом, у який розвивається свідомість, а позаяк метою ФД є обґрунтування та досягнення науки як абсолютної епістемічної позиції та найвищої форми свідомості, і обґрунтування це здійснюється шляхом викладу історії розвитку свідомості, досвід свідомості постає разом і методом такого обґрунтування. Почнімо розкриття змісту цього поняття з розкриття змісту поняття свідомості (Bewusstsein) у ФД.

Поняття свідомості у ФД є полісемічним. З огляду на прагматичні контексти вжитку цього поняття у праці, можемо відзначити, що Гегель вживає поняття свідомості щонайменше у трьох сенсах: широкому та вузькому, та як синонім поняття природної свідомості. В широкому сенсі свідомість, за Гегелем, – динамічна інтенційна концептуальна структура; система знань про предмет, що визначається концепцією⁷ предмета, а отже, й

⁷ Тут, слідуючи пропозиції Вестфала [66, р. 9], спрямованій на додаткове пояснення деяких понять Гегелевого філософського лексикону, ми використовуємо поняття «концепція» (особливо у формулюваннях на кшталт

стосунку свідомості до нього; свідомість постійно перебуває в становленні, розвиваючись крізь низку своїх форм від першої (природна свідомість) до найвищої (наука, абсолютне знання), де кожна визначається панівною для цієї форми концепцією предмета (від «чуттєвого “це”» до «свідомості у її тотальності» (яка включає себе як феноменальну дійсність, так і соціо-історичні інтерсуб’єктивні детермінації свідомості). У вузькому ж сенсі свідомість – перший змістово-цілісний момент існування свідомості в широкому сенсі, протягом якого вона проходить трансформацію крізь перші форми: чуттєву певність, сприйняття та силу і розуміння; саме в ході цих трансформацій уявлення про незалежне від свідомості реальне існування предмету (тут – феноменальної дійсності) та його епістемічну доступність проблематизуються, зумовлюючи подальше розгортання наративу ФД. Саме свідомість у широкому сенсі, за Гегелем, є суб’єктом досвіду свідомості.

Відповідно, свідомість, в філософії Гегеля, відповідно до свого поняття, є інтенційним та засадничо рефлексивним утворенням, яке розвивається крізь низку своїх форм шляхом трансформацій та поступової взаємозаміни чільних для відповідних форм свідомості концепцій, які визначають стосунок свідомості до її предмета. Позаяк чільна для певної форми свідомості концепція (предмета) визначає той спосіб, у який організовано увесь зміст свідомості (знання щодо досвідчуваної свідомістю дійсності), структурну організацію свідомості, та, за Піпіном, визначає можливість та характер людського досвіду [58, р. 91], а перехід від попередньої форми свідомості до наступної здійснюється так, що зміст кожної нової форми свідомості покладається у стосунок зі змістом попередньої, свідомість у ФД постає структурно та континуально єдиним інтенційним утворенням, спрямованим

«концепція предмета») для передачі Гегелевого поняття «*der Begriff*» – «Поняття».

на пізнання дійсності (зовнішньої щодо свідомості на початку наративу ФД та інтерналізованої й ідентичної їй наприкінці).

Досвід свідомості – поняття, що фіксує спосіб, у який здійснюється перехід від однієї форми свідомості до іншої. Сам Гегель у ФД описує досвід свідомості як діалектичний процес, в ході якого, внаслідок послідовного скептицизму свідомості щодо наявної на певному етапі її розвитку концепції, виникає нова концепція, що визначає новий предмет, а отже, й нову форму свідомості [6, с. 13; 41, S. 60]. Пов'язана з засадничою рефлексивністю здатність свідомості мати досвід зумовлює її можливість розвиватись:

«„Досвід”, в цьому сенсі, відрізняється від його звичного розуміння, – тут свідомість виявляє неадекватність котроїсь зі своїх форм та переходить до наступної не через натрапляння на якийсь інший предмет в своєму досвіді, а через досвідчування внутрішньої невідповідності між своїм предметом та своєю концепцією цього предмета й трансформацію цієї концепції в свій новий предмет» [52, р. 96].

Таким чином, Гегелеве поняття досвіду свідомості обґрунтовує можливість свідомості до розвитку, а разом і фіксує спосіб, в який і завдяки якому свідомість, предмет філософії, розвивається крізь низку своїх форм від найпершої до найвищої. При цьому, свідомість тут розглядається в якості інтенційного та рефлексивного концептуального утворення, спрямованого на пізнання свого предмета, структурна організація якого визначається чільною концепцією предмета (і стосунку свідомості до нього). Відповідно, у перебігу досвіду свідомості через зміну чільної концепції предмета, змінюється предмет свідомості, а отже, змінюється, як інтенційне утворення, й сама свідомість, будучи визначена, як структурна єдність, чільною концепцією, яка, в свою чергу, визначається попередньою концепцією. Відповідно, за

Гегелем, саме завдяки можливості мати досвід, свідомість може розвиватись як континуальна та структурно цілісна, як система.

1.3. Aufheben у «Феноменології духу»

Зняття (і як дієслово, і як віддієслівний іменник), включно з системою утворених від нього понять, є одним з найважливіших як у поняттєвій системі, так і в наративі ФД. Такий статус можна пояснити насамперед тим, що ці поняття пояснюють динаміку розвитку свідомості, фіксуючи її операційний зміст.

В основному тексті праці ми подибуємо це поняття вже на перших сторінках «Чуттєвої певності», першого з трьох підрозділів РС: «Чуттєву певність, тоді, хоч її вигнано з предмету, проте цим ще не знято, але лишень відштовхнуто назад в Я; лишається побачити, що досвід показує нам про цю її реальність» [41, S. 66]. Або: «В цьому вказуванні ми також бачимо лишень рух, що слідує наступним шляхом: 1) Я вказує на “тепер”, яке стверджується як істина; Я, проте, вказує на нього як на таке, що минуло, або як на зняте; Я знімає першу істину і 2) тепер Я стверджує про “тепер”, як другу істину, те, що воно минуле, зняте. 3) Але минуле є нічим; Я знімає минуле або зняте буття, другу істину, негуючи цим негацію “тепер” і цим повертається до першого ствердження, що «тепер» є» [41, S. 68].

Одна з перших інтерпретацій зняття, спрямованих на реальне прояснення його змісту, належить Гегелевому учневі Йогану Ерדману. Запропоноване ним тлумачення було першим, що вказувало на триаспектний характер зняття або, інакше, фіксувало три дистинктні, та, усе ж, взаємозалежні його значення: «Зняття береться в троїстому сенсі *tollere* (запречення), *elevare* (підняття) та *conservare* (збереження)» [35, S. 20]. Саме Ердманівська інтерпретація змісту зняття нині є одним з небагатьох

конвенційних загальників у розгляді цього поняття сучасними гегелезнавцями (аж до фіксації у словниках, енциклопедіях та галузевих дослідницьких збірках [52, р. 283; 50, S. 175; 30, р. 167]). Нині ж ці три аспекти зняття або ж три його значення, на які вказав Ердман, розглядаються гегелезнавцями насамперед як три послідовні операції [63, р. 39–43]. Принагідно до ФД, останні тлумачаться як такі, за допомогою яких відбувається розвиток свідомості: «Кожна наступна форма свідомості зберігає кожен інсайт попередньої, виправляючи їхні помилки. Таким є Гегелів сенс «Aufhebung» [...] Гегелева внутрішня критика має на меті встановити та нейтралізувати помилки, зберігаючи інсайти бачення (що їх мала попередня форма), інкорпорує їх, відповідно переглянуті, до більш комплексного та адекватного бачення (наступної форми свідомості)» [66, р. 16].

Окрім того, зняття змістово пов'язане із поняттями визначеної негачії та опосередкування, котрі доцільно розглядати як дистинктні моменти зняття, що відповідають згаданим трьом операціям. Так, за Стюартом, під визначеною негачією Гегель має на увазі насамперед комбінацію операцій заперечення та збереження. Виявляючи внутрішню суперечність в системі знань про предмет, які свідомість має на певному етапі свого існування, свідомість засвідчує суперечливість та, отже, неістинність цієї системи знання. Виявлена нею у собі самій суперечність примушує її до заперечення та відкидання попередньої пізнавальної позиції щодо предмета разом із системою знань, здобутою із цієї позиції. При цьому, як стверджує Стюарт, «У “Феноменології”, після того як будь-яку з пропонованих позицій було викрито в суперечності, ми не мусимо починати усе з самого початку, а, натомість, щось із суперечливого бачення лишається або зберігається (*conservare*), і саме із цим ми можемо продовжувати <шлях до віднайдення

пізнавальної позиції, яка гарантувала б певність наших знань»⁸. Отже, серія відкинутих позицій має кумулятивний ефект. Саме про це йдеться у Гегелевій доктрині визначеної негації» [63, р. 41]. Брендомове бачення визначеної негації почасти співпадає зі Стюартовим: він наголошує на тому, що саме стосунок визначеної негації, що тлумачиться ним як стосунок матеріальної суперечності між об'єктом та тим, що ним не є (та між відповідними твердженнями), є одним зі стосунків, що дозволяє концептуальному змісту свідомості, що артикулюється в твердженні, бути дійсно визначеним. Другим, за Брендомом, моментом, що дозволяє свідомості бути концептуально змістовною, є стосунок опосередкування, який він розуміє як стосунок матеріального слідування⁹ між твердженнями, у

⁸ Тут і надалі в кутових дужках наводяться роз'яснення автора.

⁹ Сам Брендом описує своє розуміння матеріального слідування так: «Стосунок інклюзії, подібний до того, в якому перебуває трикутний до багатокутного, а мідь до провідника. Якщо річ демонструє одну властивість, вона необхідно демонструє й іншу» [29, р. 2]. На нашу думку, витлумачити стосунок опосередкування як стосунок матеріального слідування у описаному сенсі, Брендому дозволяє те, що він розглядає Гегелеве опосередкування як процедуру, за допомогою яких відбуваються висновування одних концептуально змістових тверджень з інших, за допомогою якої і відбувається мислення, та встановлення змістових зв'язків між ними. Наведемо один з прикладів ролі, що відіграє, на думку Брендона, опосередкування в описуваному Гегелем процесі мислення-висновування: монета мідна, *отже* монета є провідником. В наведеному прикладі саме виділене нами *отже* відповідає опосередкуванню та виражає стосунок матеріального (а не формально-логічного, адже для того, аби було наявним формально-логічне слідування, ми мали б додати до цього висновування другий засновок: «усе, що є мідним, є електропровідником») слідування між властивістю бути мідним та бути провідником. Отже, за Брендомом, опосередкування може розглядатися як матеріальне слідування тому, що виконує його функцію, дозволяючи Гегелю описувати структуру реального міркування як перехід від однієї простої концептуально змістової думки до

яких фіксується концептуальний зміст свідомості (material consequence) [29, р. 64]. В даному контексті стосунок матеріального слідування, опосередкування, є стосунком, у якому перебуває одна проста думка із іншою у процесі реального міркування-висновування. Покладання ж свідомості у такий стосунок відповідає третій операції зняття: підняттю (elevare).

Таким чином, пов'язані поняття визначеної негачії та опосередкування доцільно розглядати як такі, що вказують на моменти зняття. Так, визначена негачія відповідає першим двом операціям зняття (заперечення, збереження), а опосередкування – третій (підняття). Відповідно, ці операції є не лише механізмом, за допомогою якого відбуваються трансформації. Вони також покладають стосунки внутрішньої диференціації в самій свідомості, завдяки яким кожна форма свідомості та свідомість як ціле можуть мати визначений концептуальний зміст.

При цьому, позаяк, як ми вказували у 1.2., свідомість є комплексним концептуальним утворенням, системою знань свідомості про предмет, визначених певною концепцією предмету, що її має свідомість на певному етапі свого існування, за допомогою названих трьох операцій свідомість не лише трансформується від попередньої форми до наступної, а й трансформується в рамках внутрішнього розвитку одної форми: «Отже, в розділі “Сприйняття” Гегель наполягає, що чуттєвий елемент чуттєвої певності (das Sinnliche) зберігається в цій більш комплексній позиції, однак, як він починає пояснювати своє спеціальне поняття, як знятий, aufgehoben» [58, р. 125].

іншої, що оминає необхідні, з формально-логічної точки зору, кроки висновування.

Узагальнюючи, зняття, за Гегелем, є комплексним механізмом трансформацій концептуального, що складається з трьох головних операцій: заперечення, підняття та збереження. Позаяк Гегель описує у ФД свідомість як динамічну інтенційну концептуальну систему, зняття є механізмом, у який відбуваються зміни в свідомості, що вона їх переживає у перебігу досвіду свідомості, і яким забезпечується концептуальна визначеність змісту свідомості у перебігу цих трансформацій.

Таким чином, у контексті питання про механізм, за допомогою якого здійснюється досвід свідомості та, отже, реалізація Гегелем своєї філософії як системи, саме зняття (*як механізм, сукупність операцій, завдяки яким відбувається розвиток свідомості у перебігу досвіду*) слід розглядати як механізм здійснення досвіду свідомості і, отже, реалізації Гегелем своєї філософії як системи в межах ФД.

1.4. Aufheben як механізм реалізації досвіду свідомості

Системність як поняття та теоретико-методологічну настанову Гегелевої філософії заледве можна назвати маргінальною тематикою в сучасних гегелезнавчих дослідженнях. На підтвердження цієї тези згадаємо декількох сучасних дослідників, на думку яких системність є одним з центральних сюжетів Гегелевої філософії, не беручи до уваги який ми просто не зможемо вповні зрозуміти цього вчення, – вже згадуваних Бикову [31, р. 3], Гьосле [47, р. 117] та Джона Стюарта [63, р. 2]. Разом з тим, необхідно сказати, що в сучасному гегелезнавстві, особливо німецько- та англійському, на загал існує консенсус щодо необхідності урахування системності як поняття та, що важливіше, особливості будови Гегелевого вчення. Однак, водночас, варто вказати й на те, що заледве системність ставала предметом спеціального інтересу сучасних гегелезнавців. З огляду на

дослідницький контекст галузі випадає радше говорити про те, що навіть ті дослідники, що зважають на системність в своїх дослідженнях чи навіть кладуть її в основу своїх інтерпретацій Гегелевої філософії, радше передпосилають її розгляду Гегелевого вчення, аніж спеціально досліджують це поняття та настанову, в тому числі й в тім, як вони реалізуються Гегелем в розбудові його вчення.

За результатами попередніх досліджень нами було обґрунтовано, що способом, у який у ФД реалізується принцип системності, а отже у який та завдяки якому Гегелю вдається розбудовувати свою філософію як систему в межах цієї праці, є саме досвід свідомості. Саме досвід свідомості є підставою континуальної та структурної єдності свідомості. В цьому сенсі, на нашу думку, необхідним, в перспективі обґрунтування тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, є специфічно дослідити принцип системності в тім, що стосується *механізму* реалізації, згідно із ним, філософії як системи в межах ФД. На нашу думку, як механізм реалізації досвіду свідомості та, отже, принципу системності (теоретико-методологічної настанови, що є підставою реалізації Гегелем своєї філософії як системи) в межах ФД слід розглядати саме зняття

На нашу думку, позаяк філософія, згідно із Гегелевим принципом системності, має реалізовуватись як система, спрямована на відображення свідомості в єдності структурного та континуального взаємозв'язку її елементів, і ця реалізація відбувається шляхом висвітлення трансформацій свідомості у перебігу досвід свідомості, саме зняття, з огляду на наведену попередню робочу експлікацію цього поняття, слід розглядати як механізм реалізації досвіду свідомості та, отже, філософії як системи щонайменше в межах змістового нарративу ФД.

1.5. Стан розробки теми у сучасній літературі

Починаючи цей підрозділ ми одразу, ґрунтуючись на відомих нам джерелах, можемо зазначити, що нині у вітчизняній філософії не існує фахових історико-філософських досліджень, спеціально присвячених зняттю у контексті досвіду свідомості та принципу системності Гегелевої філософії або тлумаченню цієї філософії через принцип системності. Загалом, ми вимушені констатувати практично повне ігнорування Гегелевої філософії як предмета фахового академічного дослідження в Україні протягом останніх 30 років. Одним із факторів, що вплинув на таке специфічне ставлення до Гегелевого спадку, є, на нашу думку, неминучі за часів СРСР розгляд і рецепція останнього крізь призму радянського марксизму та супутня переважна необізнаність із надбаннями як тогочасного, так і сучасного західного гегелезнавства. Так, якщо Гегелевій філософії й доводилося ставати предметом академічного інтересу у вітчизняних дослідженнях доби Незалежності, у більшості випадків ішлося насамперед про відтворення радянських підходів до прочитання й інтерпретації цієї філософії. Прикладом тут можуть служити деякі статті Юрія Кушакова, зокрема довідкова стаття з видання «Історія філософії. Словник» за ред. Володимира Ярошовця, присвячена ФД [17], або ж його праця «Нариси з історії німецької філософії Нового Часу» [16].

Складність характеристики гегелезнавства в українській філософії радянського періоду пов'язана насамперед з браком матеріалів, присвячених цьому періоду, в яких воно ставало б предметом об'єктивного та не заангажованого радянським філософським контекстом розгляду. Одним з таких матеріалів є інтерв'ю з Віктором Козловським «Гегель і українська філософія 70–80-х років», проведене в межах дослідницького проекту Студентського товариства усної історії філософії з дослідження української

філософії другої половини ХХ століття [14; 14a]. За Козловським, гегелезнавчі дослідження того періоду носили переважно прикладний характер, а їх предметом ставали насамперед ті теми та сюжети Гегелевої філософії, що корелювали з актуальними проблемами діалектичного матеріалізму (так, зокрема, досліджувались теми діалектики, системи категорій, діалектичної логіки, співвідношення розсуду та розуму тощо) [14a, сс. 194–196]. Таким чином, досвід свідомості, у контексті якого ми розглядаємо зняття, не належав, вже з огляду на характер радянських гегелезнавчих досліджень та актуальні для «діамату» проблеми, до переліку актуальних та вартих уваги тематик досліджень. Окрім того, як зазначає Козловський, оскільки дослідженням Гегелевої філософії в загальнорадянському філософському контексті були властиві яскраво виражені джерельні преференції на користь «Науки логіки» та «Енциклопедії філософських наук в загальному нарисі», ФД, як і деякі інші Гегелеві праці, не набула достатнього висвітлення в радянському гегелезнавстві, як і відповідні тематики, до яких Гегель звертався в цій праці [14a, с. 198]. Більшість українських гегелезнавців радянського періоду, зокрема Михайло Булатов, Юрій Кушаков та Валерій Босенко, переважно слідували означеним тенденціям, звертаючи увагу насамперед на «Науку логіки», лишаючи ФД, як і досвід свідомості у зв'язку зі зняттям в межах цієї праці, поза сферою своїх дослідницьких інтересів. Частковий виняток з цих загальних тенденцій становить праця Володимира Шинкарука «Теорія пізнання, логіка та діалектика І. Канта» 1974 року [26], в якій Шинкарук чи не вперше в українській філософії радянського періоду звертається до розгляду ФД, якому в загальному тексті (335 сторінок) присвячено 49 сторінок. Зазначимо, що попри джерельні преференції радянського гегелезнавства, окремі дослідники, зокрема Костянтин Бакрадзе [1], згаданий вже Шинкарук та

Неллі Мотрошилова [19], в різні періоди звертались у своїх дослідженнях до ФД, однак ці дослідження усе одно переважно проводились з огляду на поле релевантних для радянської філософії проблем, до яких зняття у зв'язку із досвідом свідомості не належало. Відповідно, попри те, що Шинкарук був одним з небагатьох українських дослідників, що звертався в своїх працях до розгляду упослідженої в радянському контексті ФД, в згаданій праці ми не знаходимо спеціального приділення уваги ані зняттю, ані досвіду свідомості та тій ролі, що вони відігравали в розбудові Гегелем у ФД своєї філософії як системи; натомість, розгляду цих понять та їх ролі у ФД в цій праці відводяться лишень декілька скромних абзаців [26, с. 264].

Таким чином, якщо йтиметься про міру опрацьованості тематики зняття у контексті досвіду свідомості та принципу системності Гегелевої філософії в межах ФД, то як з огляду на джерельні преференції, так і з огляду на прикладний характер радянського гегелезнавства, мусимо відзначити практичну відсутність досліджень на ці теми в межах української філософії радянського періоду, внаслідок чого зняття практично не дістало висвітлення у тих контекстах та принагідно тих текстів, що є предметом нашого дослідження.

Як ми писали на початку цього підрозділу, радянські підходи до дослідження та інтерпретації Гегелевої філософії довгий час зберігали впливовість в нашому локальному інтелектуальному контексті. Про істотне послаблення впливу цієї традиції на сьогодення українського гегелезнавства, що тільки починає поставати, можна, на нашу думку, говорити лише принагідно до останніх років. При цьому, як ФД загалом, так і поняття системності, досвіду свідомості та зняття, й досі лишаються недостатньо представленими в сучасних вітчизняних дослідженнях Гегелевої філософії. Приємний виняток із загальної тенденції становлять публікації І. Іващенко,

зокрема його стаття «Сингулярність і досвід. Деякі міркування щодо Гегелевої теорії суб'єктивності» [12] та супутня перекладу ВФД стаття «До питання про умови можливості перекладу філософського тексту» [11]. Хоча друга з цих статей і не присвячена самій Гегелівій філософії, вона, втім, містить вказівки на декілька значущих у контексті дослідження Гегелевої філософії моментів. Однак, як і будь-який виняток, ці статті ще виразніше унаочнюють загальну ситуацію. Відповідно, коли йтиметься про стан розробки тематики зняття у контексті досвіду свідомості та принципу системності Гегелевої філософії в межах вітчизняної філософії, ми муситимемо констатувати як практично повну відсутність досліджень, присвячених цій проблемі, так і переважну відсутність досліджень, присвячених Гегелівій філософії загалом.

Натомість у світовому гегелезнавстві ми можемо одразу констатувати наявність великої кількості фахових академічних досліджень і публікацій, присвячених Гегелівій філософії. Світове гегелезнавство, доречно, на нашу думку, розподілити на три головних дослідницьких середовища, залежно від мовного й, відповідно, культурного та академічного контекстів. Такими середовищами, що нині постають головними центрами дослідження Гегелевого спадку, є англomовний світ, Німеччина та Франція. Попри те, що французький осередок сучасного гегелезнавства не поступається іншим за своєю потужністю, французьке гегелезнавство меншою мірою фокусується на принципі системності, аніж німецьке й англо-американське. Остання обставина пояснюється до певної міри тим фактом, що одним із фундаторів французького гегелезнавства, а заразом і перекладачем ФД французькою, був Жан Іполіт. У своїх працях, зокрема в класичній «Генезі й структурі Гегелевої “Феноменології духу”», він заклав екзистенційно забарвлений напрям досліджень Гегелевого спадку [51], що не передбачав приділення тої

ж міри уваги поняттю системності та його ролі в розбудові Гегелем свого вчення, що приділялась цим темам в двох інших згаданих дослідницьких контекстах. Так, відповідно, хоча до понять зняття та досвіду свідомості звертались численні французькі гегелезнавці, контекст їхніх досліджень є переважно відмінним від контексту нашого звернення до нього, що не дозволяє нам вповні звертатись до їхнього доробку в межах нашого дослідження. Отже, коли нам ітиметься про міру опрацьованості зняття у зв'язку із досвідом свідомості в світовому гегелезнавстві, ми насамперед матимемо на увазі англо- та німецькомовний контексти.

Таким чином, якщо нам ідеться про стан опрацьованості в німецькомовному академічному середовищі поняття зняття, муситимемо ще раз зазначити, що його підвалини були закладені ще в середині XIX століття Ердманом у праці «Нарис логіки та метафізики» [35]. Основи ж сучасного німецькомовного гегелезнавства, включно з основами інтерпретації зняття та досвіду свідомості в ньому, були закладені Фінком у праці «Гегель: феноменологічні інтерпретації “Феноменології духу”» [36], Конрадом Крамером, зокрема в статті «Зауваження щодо Гегелевого поняття свідомості у вступі до “Феноменології духу”» [33], і Вернером Марксом, зокрема в праці «Гегелева “Феноменологія духу”» [55]. Зрештою, в цьому контексті ми не можемо оминати увагою й доробок Гайдегера, присвячений дослідженню Гегелевої філософії, що лише нещодавно став широко доступним для вивчення в складі 28, 32 і 68 томів повного зібрання творів [42; 43; 45], а також його статтю «Гегелеве поняття досвіду» [44]. Саме ці автори справили значний вплив на подальший розвиток досліджень зняття та досвіду свідомості в межах цієї традиції. Щодо сьогоденних гегелезнавчих досліджень у Німеччині, то, виходячи з відомих нам джерел, можемо констатувати відсутність монографій, присвячених специфічно цій

дослідницькій тематиці (розгляду зняття як механізму реалізації досвіду свідомості та принципу системності у ФД). Тим не менш, численні сучасні історико-філософські праці розглядають зняття та досвід свідомості в ширших дослідницьких контекстах. Наприклад, питання ролі зняття та досвіду свідомості в розгортанні наративу ФД розглядається в праці Людвіга Зіпа «Шлях “Феноменології духу”» [60], розглядається в класичній вже праці Дітера Генріха «Гегель у контексті» [46]. Також у контексті розгляду німецькомовних академічних досліджень Гегелевого спадку неможливо оминати увагою щорічник Міжнародного Гегелевого товариства «*Hegel-Jarbuch*», що так само містить дослідницькі статті, де неодноразово висвітлювалась тематика зняття та досвіду свідомості. Так, зокрема, два з чотирьох останніх представлених на сайті видавця чисел щорічника пропонують читачеві статті, присвячені зняттю та його ролі в Гегелівій філософії [53; 64; 65], а останнє представлене на сайті число щорічника відкривається присвяченою близькій тематиці статтею Зіпа [61]. Загалом, можна стверджувати про існування в німецькому гегелезнавстві переважного консенсусу щодо ролі зняття та досвіду свідомості у ФД: зважання на зняття як механізм реалізації чи принаймні операційний момент досвіду свідомості ФД, є необхідним в перспективі розуміння розгортання Гегелевої філософії в межах цієї праці.

Якщо нам ідеться про розгляд стану розробки тематики зняття в англomовному світі, муситимемо зазначити, що там ми так само можемо побачити широкий спектр досліджень, які розглядають зняття у зв'язку з досвідом свідомості та їхню роль в розгортанні змістового наративу ФД в ширших дослідницьких контекстах. Серед найбільш помітних робіт останніх років тут ми можемо навести такі: монографії «Дух довіри» Брендона [29], «Єдність Гегелевої “Феноменології духу”» Стюарта [63], «Гегель:

феноменологія та система» Генрі Гарріса [39], «Гегель і “Феноменологія духу”» Роберта Стерна [62], «Гегелева епістемологія: філософський вступ до “Феноменології духу”» Вестфала [66], «Гегелів ідеалізм: вдоволення самосвідомості» Піпіна [58], збірки «Збірка Блумсберрі щодо Гегеля» за редакцією Аллегри де Лаурентіс та Джефрі Едвардса [34], «Збірка щодо Гегеля» за редакцією Стівена Хулгейта та Майкла Баура [49], «Кембридзька збірка щодо Гегеля і філософії ХІХ століття» за редакцією Фредеріка Бейзера [27], «Гегелева “Феноменологія духу”»: критичний путівник» за редакцією Діна Мойра та Міхаеля Куанте [57], «Гегелева “Філософія духу”»: критичний путівник» за редакцією Бикової [31], «Посібник з Гегеля Пелгрейв» за редакцією Бикової та Вестфала [32]. Загалом, у англomовному гегелезнавстві, з огляду на надзвичайно високу кількість публікацій, присвячених Гегелевій філософії, важко зафіксувати наявність консенсусу з приводу ролі зняття в розбудові Гегелем свого вчення в межах ФД. Так, ми радше можемо засвідчити наявність широкого кола позицій щодо тої ролі, що воно відіграє в змістовому наративі ФД. Здебільшого, усі ці позиції різнитимуться у співвідношенні ролей досвіду свідомості та зняття в розгортанні наративу ФД (від розведення зняття та досвіду свідомості Стюартом до чи не ототожнення їх Вестфалом та Піпіном).

Отже, ґрунтуючись на відомих нам джерелах, ми можемо описати сучасний стан розробки нашої теми так: 1) зняття, в тому числі у зв’язку із досвідом свідомості, достатньо висвітлене у сучасному гегелезнавстві; 2) вочевидь бракує досліджень, де зняття прямо би розглядалося як механізм реалізації досвіду свідомості і, отже, механізм реалізації Гегелем своєї філософії як системи в межах ФД.

1.6. Формулювання дослідницької програми

Виходячи з попереднього прояснення стану сучасних історико-філософських досліджень Гегелевої філософії, ґрунтуючись на відомих нам джерелах, ми можемо констатувати відсутність досліджень, спеціально присвячених проясненню механізму реалізації Гегелем своєї філософії як системи в межах ФД згідно із принципом системності, що формулюється у ВФД.

На нашу думку, як механізм, у який Гегель реалізує свою філософію як систему в межах ФД, у який реалізується принцип системності в межах цієї праці, слід розглядати зняття, яке ми в межах цього дослідження розглядатимемо як комплексний механізм трансформацій концептуального, що являє собою сукупність та послідовність трьох операцій – заперечення, збереження та підняття, за допомогою якого у ФД відбуваються усі трансформації свідомості (у межах однієї форми, між формами) та забезпечується визначеність концептуального змісту свідомості у перебігу цих трансформацій.

Умовою, на нашу думку, достатньою для підтвердження можливості такого розгляду, виходячи з принципу буквральності та вимоги текстуальної підтверджуваності, що ставить перед нами наша методологія, є віднайдення фактів, що засвідчували би виконання зняттям ролі механізму реалізації досвіду свідомості та, отже, принципу системності в зазначеному вище значенні в межах ФД.

1.7. Хронологічний принцип розгляду текстів. Чому саме з РС слід починати розгляд гіпотези

Відповідно, якщо нам ідеться про перевірку нашої гіпотези щодо досвіду свідомості як способу реалізації принципу системності у ФД, яка частина цієї праці може слугувати місцем такої перевірки?

Безперечно, ФД є першою працею Гегеля, що заявляє про себе як про належну до системи філософії. Це підтверджується, зокрема, з огляду на повну назву праці: «Система науки. Частина перша. Феноменологія духу. Наука досвіду свідомості / Наука феноменології духу». Більше того, як ми вже писали, в попередній роботі нами було доведено формулювання Гегелем принципу системності вже у ВФД. У межах нашої бакалаврської роботи ВФД було обрано нами місцем перевірки формулювання там принципу системності з огляду на те, що ВФД є, на відміну від екзотеричної передмови, першою внутрішньо-належною частиною змістового нарративу ФД, який характеризується концептуальною значимістю самої процесуальності викладу змісту.

Однак, з огляду на те, що висвітлення Гегелем трансформацій свідомості у перебігу досвіду починається саме з РС, перевірка нашої гіпотези про зняття як механізм реалізації досвіду свідомості та, отже, філософії як системи в межах ФД має відбутись саме на матеріалі РС.

1.8. Висновки до Розділу 1

У межах першого розділу нами було розглянуто принцип системності, досвід свідомості та зняття у контексті питання про тлумачення Гегелевої філософії. Принцип системності нами було визначено як теоретико-методологічну настанову, що зумовлює реалізацію Гегелем своєї філософії як системи, а отже як континуальної та структурно цілісної. Досвід свідомості нами було визначено як поняття, що обґрунтовує можливість свідомості розвиватися, та спосіб, в який і завдяки якому свідомість (предмет філософії), інтенційне концептуальне утворення, що визначається концепцією предмета, розвивається крізь низку своїх форм, від найпершої до найвищої, зберігаючи структурну та континуальну єдність, і, отже, як спосіб реалізації Гегелем

своєї філософії згідно із принципом системності. Опісля нами було представлено дослідницьку проблему, пов'язану з необхідністю прояснення тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності в тім, що стосується механізму її реалізації. Так само, нами було описано зняття, яке ми, з опертям на сучасну дослідницьку літературу, визначили як комплексний механізм трансформацій концептуального, що являє собою сукупність та послідовність трьох операцій – заперечення, збереження та підняття –, за допомогою якого у ФД відбуваються усі трансформації свідомості (зокрема, у межах однієї форми, між формами) та забезпечується визначеність концептуального змісту свідомості у перебігу цих трансформацій.

Після цього нами було здійснено позитивну проблематизацію зняття в контексті досвіду свідомості, принципу системності Гегелевої філософії та ідеї побудови ним філософії як системи та висунуто гіпотезу щодо доцільності розгляду саме зняття як механізму реалізації Гегелем своєї філософії в межах ФД як системи. Після позитивної проблематизації зняття в контексті механізму реалізації принципу системності Гегелевої філософії у ФД, нами було розглянуто стан розробки тематики зняття в сучасній дослідницькій літературі та констатовано, ґрунтуючись на відомих і доступних нам джерелах, переважну відсутність досліджень, специфічно присвячених зняттю у запропонованому нами проблемному контексті.

Зрештою, у прикінцевих підрозділах нами було сформульовано дослідницьку програму нашого дослідження, що передбачає дослідження РС, що розглядається нами як перший внутрішньо-належний змістовому наративу ФД момент, у якому відбуваються трансформації свідомості у перебігу досвіду, на предмет віднайдення текстуально підтверджуваних

фактів, що засвідчували б реалізацію в ньому досвіду свідомості та принципу системності в зазначеному вище значенні через механізм зняття.

У наступному розділі нами будуть докладно розглянуті роль ФД у філософії Гегеля разом зі специфікою її змістового наративу. Окрім того, буде розглянуто роль РС в наративі ФД, та додатково прояснено, чому саме цей розділ ми вважаємо першим, у якому відбуваються трансформації свідомості у перебігу досвіду, що, відповідно до нашої гіпотези, мали б відбуватись через механізм зняття.

РОЗДІЛ 2. «ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ДУХУ» У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ СИСТЕМНОСТІ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ AUFHEBEN

2.1. Роль «Феноменології духу» у філософії Гегеля

«Система науки. Перша частина. Феноменологія духу. Наука досвіду свідомості» – такою була повна назва праці, що, вийшовши друком 1807 року, експліцитно заявивши про себе вже у назві як про систему, ознаменувала собою початок Гегелевого проекту реалізації філософії як системи. Нині ця книжка переважно відома за своєю короткою назвою, як «Феноменологія духу», – одна з найскладніших філософських праць ХІХ ст. та одна з тих, що мають чи не найцікавішу історію публікації та модифікацій у перевиданнях. У межах цієї роботи ми вважаємо за необхідне оминати розгляд історичних обставин, пов'язаних із часом та умовами написання і публікації цієї праці. Натомість, предметом нашого розгляду в межах цього підрозділу стане її зв'язок з тогочасним культурним та інтелектуальним контекстом та зміни, яких зазнала назва ФД в ході перевидань її автором.

Як зазначає Зіп, адекватна реконструкція як задуму, так і наративу ФД можлива лише за урахування декількох контекстів появи цієї праці водночас. По-перше, Зіпу йдеться про внутрішній розвиток самої Гегелевої думки, що унаочнюється, зокрема, за зіставлення ФД з працею раннього періоду творчості «Про відмінність філософських систем Фіхте і Шеллінга». По-друге, він відзначає цілковиту вкоріненість ФД в культурний контекст європейського й, насамперед, французького просвітництва, що визначається, зокрема, поступом новочасної науки та секуляризацією. По-третє, йому йдеться про контекстуальну залежність ФД від передуючої її написанню традиції трансценденталізму та німецького ідеалізму, представленої у філософських вченнях Канта, Фіхте і Шеллінга. Таким чином, за

інтерпретацією Зіпа, ФД виходить з цілого сучасної її культури в декількох аспектах: філософському, культурному, науковому та релігійному, намагаючись шляхом реконструкції історії становлення духу в розгортанні самого твору віднайти позицію, що уможливила би їхній синтетичний розгляд в єдиному цілому філософії [60, S. 15–17].

Стюарт інтерпретує задум ФД у значно вужчому контексті, зосереджуючи увагу насамперед на суто філософському контексті написання цієї праці, яким, на його думку, є спроба розв'язання у філософії німецького ідеалізму поставленої Кантом проблеми речі самої по собі. За Стюартом, головною метою ФД є обґрунтування істинності наших пізнань, виходячи з внутрішнього критерію істини, який і є, власне, предметом пошуків Гегеля у ФД. Головною проблемою Кантового вчення, на його думку, стало агностичне, себто таке, що заперечує можливість пізнання дійсності такою, якою вона є, ставлення до дійсності, зумовлене гіпостазуванням речей самих по собі як недосяжних свідомості ноуменів, що, відповідно, самим своїм існуванням заперечують можливість цілісного й остаточного пізнання дійсності. За Стюартом, ФД великою мірою присвячена розв'язанню саме цієї філософської проблеми: як обґрунтувати абсолютну істинність наших знань, уникнувши при цьому гіпостазування дійсності самої по собі як принципово недосяжної для свідомості [63, p. 17].

Таким чином, одночасно виходячи з різних контекстів сучасної її культури, ФД намагається одразу відповісти на декілька теоретичних викликів, зумовлених, зокрема, необхідністю обґрунтувати пізнаваність природи й подолати скептицизм та агностицизм, реабілітувати релігію та релігійне у межах інтелектуального дискурсу, віднайти спосіб синтетичного розгляду різноспрямованих і, на рівні буденної позірності, антагоністичних явищ тогочасної культури через розкриття їхньої генетичної спорідненості

та, відповідно, змістової єдності. У контексті ж внутрішнього розвитку думки Гегеля, ФД постає остаточним розривом із ідеалізмом Шелінгового типу (розбіжності між останнім і Гегелевим філософуванням можна помітити вже у «Про відмінність...»). Водночас, ця праця постає початком якісно нового етапу розвитку філософії Гегеля, системного етапу, протягом якого Гегелю йшлося про вибудовання свого філософського вчення згідно з принципово новою настановою.

Тепер, після цього короткого нариса головних контекстів, з яких у реалізації свого вчення виходить Гегель у ФД, перейдемо до розгляду модифікацій назви праці в її прижиттєвих перевиданнях автором. Згідно із Гайдегером, уперше працю було видано 1807 року під назвою «Система науки. Перша частина. Феноменологія духу. Наука досвіду свідомості» [45, S. 2]. Згодом, у перевиданнях, Гегель змінює підзаголовок з «Наука досвіду свідомості» на «Наука феноменології духу» (саме в такій редакції підзаголовок зберігається й понині). Зрештою, сучасний світ знає цю працю за скороченою назвою одного з останніх прижиттєвих перевидань цієї праці Гегелем, з якої зникають важливі маркери «система науки» і «наука»: «Феноменологія духу».

Зважаючи на те, що в ХІХ столітті загальною інтелектуальною модою були довгі розгорнуті назви, що вказували на один або декілька головних сюжетів означуваних творів, а також ту обставину, що сама назва містить значущі для Гегелевого вчення філософемі, розглянувши її, ми могли би вже виходячи з неї попередньо реконструювати її мету і, таким чином, зрозуміти роль цієї праці у філософії Гегеля.

З огляду на наведені обставини, пов'язані як зі специфікою назви ФД, так і з наголошеною особливістю новоєвропейської інтелектуальної культури, далі нами буде здійснено експлікацію ролі, що ФД відігравала у

філософії Гегеля, з назви цього твору. Зрештою, ФД не є унікальною в тім, що важливим для розуміння змісту праці є те, що на позір видається лише обрамленням останньої: одним з найбільш наочних прикладів цього в сучасній історико-філософській науці є викриття значущості для розуміння «*Meditationes de prima philosophia*» Декарта дійсного значення поняття та, отже процедури медитації, завдяки якому стало можливим унаочнити континуальність філософської традиції від середньовічної думки до картезіанства навіть у тім, що стосується самої процедури думання [25, с. 351–352].

Першою частиною повної назви перших видань «Феноменології духу» є «система науки». Відповідно, для розуміння вихідної мети та, отже, ролі «Феноменології духу» у філософії Гегеля необхідною є попередня експлікація «науки» як однієї з визначальних для Гегелевої думки філософем, яка, до того ж, є текстуальним маркером належності тої чи іншої праці Гегеля до його проекту побудови філософії як системи. На нашу думку, експлікація змісту понять герметичної системи Гегелевого лексикону, в межах якої зміст поняття залежить від зв'язків із іншими поняттями системи, що унаочнюються в прагматичних контекстах його вжитку, має відбуватись шляхом демонстрації зв'язків із найближчими пов'язаними поняттями.

Очевидно, що коли Гегелю йдеться про науку, він не має під цим на увазі того, що ми, як і сучасники Гегеля, зазвичай під цим розуміємо, а саме сферу діяльності людини, спрямованої на отримання нових знань про навколишній світ. Натомість, як справедливо вказує Зіп, Гегелеве поняття науки вказує не на сферу діяльнісного пізнання світу методами, наприклад, експериментального природознавства, а на своєрідний спосіб ставлення людини до світу, що ґрунтується на специфічній концептуалізації зв'язку між тим, хто пізнає, та тим, що є предметом цього пізнання (епістемічна позиція,

що ґрунтується на концепції предмета, Понятті). Таким чином, стає зрозумілим, чому в контексті Гегелевого поняття «науки» Зіпу йдеться про неї насамперед як про «Standpunkt» або «Position», себто позицію будь-якого дійсного знання: «Позиція науки або ж духу є, таким чином, ототожнення «себе» і «предмета»: чисте знання самого себе в інобутті» [60, S. 65].

Так само як Зіп пов'язує поняття науки в поняттєвій системі Гегелевого вчення з поняттям духу, Стюарт вказує на істотну спорідненість і зв'язок між поняттями науки та абсолютного знання, витлумачуючи друге як таке, що вказує на визначальну безвідносність цього знання до чогось зовнішнього щодо нього, протиставляючи його, отже, будь-якій опосередкованості, що виявляється, зокрема у формі суб'єкт-об'єктного дуалізму: «Цей суб'єкт-об'єктний дуалізм є тим, що «Феноменологія...» намагається подолати. [...] Мета «Феноменології...», у такому випадку, це способами діалектики досягти дійсної науки духу, конституїваної повним монізмом суб'єкта і об'єкта» [63, р. 37]. Піпінова інтерпретація йде дещо далі, так само пов'язуючи Гегелеве поняття науки з поняттям абсолютного знання, стверджуючи, що окрім досягнення й обґрунтування ідентичності, монізму суб'єкта та об'єкта, що стала б умовою незаперечно істинного знання про дійсність, Гегелю йдеться, в контексті подолання скептицизму, ще й про обґрунтування своєрідного епістемічного реалізму стосовно зовнішньої щодо суб'єкта дійсності, а отже про поєднання у ФД водночас конструктивістської та реалістичної епістемологічної перспективи [58, р. 99]. У іншому місці Піпін ще виразніше наголошує на цьому специфічному спрямуванні ФД: «В ФД це значить, отже, розлоге зведення до абсурду будь-якого скептицизму щодо “ідентичності” поняття та предмета допоки повний розвиток цього стосунку не буде експліковано та здійснено. Означена ідентичність, отже, полягає (amounts) в систематичному відкиданні скептичного закиду щодо

нетотожності необхідних умов нашого досвіду світу та світу в собі» [58, р. 108]. Аналогічно, на обґрунтуванні абсолютної пізнаваності дійсності за визнання реального, об'єктивного її існування наголошує в своїй інтерпретації ФД і Вестфал: «Гегелева “Феноменологія” прагне підтвердити характер та легітимність як теоретичного, так і практичного людського знання. Таке підтвердження містить істотну складову само-розуміння або розуміння себе як мислячих агентів. Наші дійсні когнітивні та діяльнісні спроможності, якими вони б не були, разом з громіздкими структурами світу, в якому ми живемо, утворюють два набори обмежень предмета Гегелевої феноменологічної розвідки...» [66, р. 35].

Позаяк, на нашу думку, визначальним для змісту Гегелевого поняття науки є його зв'язок із поняттями духу, абсолютного знання, поняття та істини, і специфіка цього зв'язку визначається відзначеними дослідниками спорідненістю та взаємонакладанням цих понять, доцільним було би розглядати їх як такі, що одночасно означають собою вже згадувану позицію розгортання знання, що гарантувала б абсолютну й несумнівну істинність цього знання. Відповідно, при розгляді цих понять нам йтиметься про явище поняттєвої кореференції, що зумовлює використання одного з цих понять залежно від необхідності вказати на зазначену епістемічну позицію в конкретних прагматичних контекстах зіставлення із «природним знанням» (наука), синтетичності її генетичного походження (дух), підкреслення безвідносності знання, отриманого з цієї позиції, до чогось зовнішнього (абсолютне знання, істина), зрештою, її бутності присутньою формою знання як такого (поняття).

Таким чином, метою ФД, як праці, що відкриває «систему науки», будучи її першою частиною, є досягнення такої епістемічної позиції, що із абсолютною певністю гарантувала б істинність будь-якого можливого

пізнання. При цьому, в контексті ФД йдеться саме про діяльнісне досягнення, а не про віднайдення такої позиції як чогось відпочатково наявного, адже за відправну точку наратив ФД має саме «природну свідомість», що описується Гегелем як епістемічна позиція, згідно із якою предмети визнаються такими, що існують незалежно від нашої свідомості, від якої свідомість відштовхується, вирушаючи до «науки»: «Низка своїх образів, які свідомість проминає на цьому шляху, є радше докладною історією освітнього перетворення самої свідомості на науку» [6, с. 7; 41, S. 56].

Зрозуміти той спосіб, у який це досягнення мало би відбуватись, можуть допомогти деякі зауваги щодо підзаголовків праці, а саме «Наука досвіду свідомості» та «Наука феноменології духу», останній з яких приходить на зміну першому в перевиданнях. Попередній виклад історії зміни цих підзаголовків підказує нам, що вони, у певному сенсі, є взаємозамінними. Зіп, характеризуючи зв'язок між ними, зазначає: «Історія досвіду і феноменологія є скоріш двома аспектами одного предмета (Sache), аніж двома методами, що характеризують різні частини праці. Спрощуючи, можна сказати, що «досвід» характеризує шлях, що його проходить свідомість (ins Bewusstsein treten), «знизу», від найбезпосереднішої форми та позиції «природної свідомості» до абсолютного знання, в той час як «феноменологія» характеризує «зверху» той самий шлях, що в ньому усі категорії і належні духові способи буття й знання з'являються» [60, S. 63]. Таким чином, коли йтиметься про спосіб, у який, у межах змістового наративу ФД досягається абсолютна епістемічна позиція, ним буде виклад історії свідомості на її шляху від найпершої епістемічної позиції до останньої, який є, в контексті свого здійснення, «досвідом», суб'єктом якого є свідомість, а в контексті викладу з позиції вже здійсненого досягнення свідомістю науки, «феноменологією», суб'єктом якої є дух.

У такому випадку, як саме маємо розглядати роль ФД у філософії Гегеля? На нашу думку, ФД, будучи першою працею, що заявляє про себе як про систему, покликана підготувати й обґрунтувати стихію розгортання самого філософського знання як абсолютно достовірного й певного знання про структуру свідомості та, отже, структуру досвідчуваної свідомістю дійсності. З огляду на те, що ФД, презентуючи історію досягнення «науки» як епістемічної позиції, є, місцем з'явлення «науки», вона сама належить до «науки»: «Завдяки цій необхідності цей шлях до науки сам вже є наукою, а за своїм змістом zarazом наукою досвіду свідомості» [6, с. 15; 41, S. 61]. Зрештою, роль ФД в структурі Гегелевого вчення визначається тим, що змістовий наратив ФД обґрунтовує та являє ту епістемічну позицію, із якої в ході подальшого розвитку цього вчення, зокрема в «Енциклопедії філософських наук у загальному нарисі», буде розгорнуто систематичний опис змістової структури свідомості. Зауважимо, що такої позиції щодо ролі ФД в розбудові Гегелем своєї систематичної філософії, згідно із якою ФД підводить до та обґрунтовує позицію розгортання енциклопедичного проекту дотримується, зокрема, й Піпін [58, р. 91] Таким чином, ФД, будучи місцем з'явлення науки чи, інакше, системи науки, сама до неї належить, будучи, присутньо, початком розгортання Гегелевого проекту побудови філософії як системи.

2.2. РС як перший момент досвіду свідомості

Перед тим як братись до розгляду ролі РС в структурі всієї праці, необхідним, на нашу думку, є прояснення однієї значущої риси ФД, що полягає в специфіці її стилістичної організації, яка зумовлює необхідність перевірки сформульованої нами в першому розділі гіпотези саме на текстуальному матеріалі РС.

У сучасному гегелезнавстві існують декілька головних тлумачень стилістичної належності ФД: Зіп визначає її як «історію», Брендом як «роман», а Стюарт як докладний опис «процедури». Попри певні відмінності цих тлумачень, при їх розгляді неможливо не помітити їхньої істотної спільності, що полягає у фіксації значущості самої процесуальності викладу змісту як істотної характеристики цієї праці. ФД реалізується саме як поетапна оповідь свідомістю досвіду свого шляху до науки, для якої істотною є саме концептуальна значущість процесуальності, послідовності викладу. Ба більше, поставитись серйозно до ідеї концептуальної значущості процесуальності та етапності викладу нас спонукає та особливість Гегелевої думки та письма, яка, за Лефевром, полягає в наступному: «Наслідком (а частково й причиною) цього всього є проза, що робить зі зчеплень (переходів) такі ж «вирішальні моменти». [...] Необхідність уважної пам'яті, проходження крок за кроком, перерхитування становить складність філософської роботи на противагу підходам до істини, що не занурюють у саму річ» [18, с. 44–45]. Знов таки, ФД, навіть попри відмітну рису Гегелевої думки, що полягає в семантизації синтаксичного, яка дає привід говорити про Гегелів текст як про, за Гьосле, «грандіозний та дивачний» [47, р. 115], не є унікальною в тім, що стосується наділення процесуальності та етапності викладу змісту концептуальною значущістю: в цьому контексті, як не дивно, ми вчергове можемо вгледіти своєрідний паралелізм між «Медитаціями про першу філософію» Декарта та ФД. Отже, беручись до розгляду змістової структури ФД та ролі, що її відіграє РС в ній, ми мусимо вчергове наголосити на тому, що в розумінні ФД визначальною є саме концептуальна значущість етапності викладу, позаяк стилістично ФД є не «картинною» репрезентацією структури свідомості, а історією досягнення останньою науки як абсолютної епістемічної позиції.

У першому розділі нашої роботи ми наголошували на тому, що РС було нами обрано за об'єкт дослідження позаяк він є першою цілісною частиною нарративу ФД, у якій відбуваються *трансформації свідомості у перебігу досвіду свідомості*. Відповідно, саме РС презентує читачеві оповідь про *перші* перетворення свідомості, а отже, мав би розглядатись як своєрідний початок змістового нарративу ФД. Таке тлумачення ролі РС, однак, є проблематичним з огляду на консенсус сучасного гегелезнавства щодо того, що дійсним початком та вихідним пунктом змістового нарративу ФД є саме ВФД. Отже, далі ми спробуємо розмежувати ВФД та РС, вказавши на їхні суттєві риси як частин змістового нарративу ФД, задля прояснення відмінностей їхніх ролей у ФД.

Як ми вже вказували, ВФД дійсно тлумачиться переважною більшістю гегелезнавців як початок змістового нарративу та його дійсний нуль-пункт. Так, зокрема, таке бачення поділяв Вернер Маркс, чий гегелезнавчі праці й досі вважаються надзвичайно авторитетними особливо в середовищі німецькомовного гегелезнавства. Згідно з його позицією, при розгляді нарративу ФД ми, притримуючись настанови на перспективне прочитання цього нарративу досвіду, суб'єктом якого є сама свідомість, мусимо сприймати його як послідовну процедуру, що відбувається автономно в межах нарративу праці і починається зі вступу [55, S. 48]. Головним же текстуальним аргументом на користь того, аби розглядати саме ВФД як початок змістового нарративу праці, на якому, більшою чи меншою мірою ґрунтується аргументація всіх дослідників у цьому питанні, є те, що перше речення вступу починається зі згадки про ту первинну епістемічну позицію, від якої, за Гегелем, «відштовхується» свідомість у реалізації свого шляху до науки, а саме позицію «природного уявлення» (*natürliche Vorstellung*), що відповідає «природній свідомості»: «Природним уявленням є те, що перш

ніж у філософії братися за саму справу, тобто за дійсне пізнавання того, що є насправді, необхідно наперед порозумітися щодо пізнавання, яке розглядають або як знаряддя, завдяки якому опановують абсолютне, або як засіб, крізь який абсолютне убачають» [6, с. 3; 41, S. 53]. Отже, з огляду на це, саме ВФД доречно розглядати як вихідний пункт змістового наративу ФД, а позаяк останній присвячено історії досягнення свідомістю «науки», то роль самого ВФД полягає в «запуску» цього процесу, внаслідок чого ВФД доречно розглядати разом і як його початок.

Сам вступ, однак, не пропонує читачеві опису трансформацій свідомості у перебігу досвіду, якому головню й присвячено виклад ФД. Його роль, до якої ми зверталися й у наших попередніх роботах, полягає в тім, щоби сформулювати методологічні засади ФД (зокрема ідеться про принцип системності) та покласти початок описуваному у праці процесу трансформацій свідомості у перебігу досвіду. Опис шляху свідомості до науки, натомість, починається у РС, а отже, вважаємо, що ВФД доцільно розглядати насамперед як початок змістового наративу ФД, у якому наївна свідомість (природне уявлення) виявляє свою проблематичність, а РС – як його перший момент, протягом якого свідомість проходить трансформації крізь перші три форми свідомості: чуттєву певність, сприйняття та сили і розуміння. Специфічними характеристиками цього моменту є те, що 1) предметом свідомості є дійсність; 2) усі концепції предмета, властиві формам свідомості на цьому етапі, мають в основі уявлення про предмет, згідно з яким він існує незалежно від свідомості та є зовнішнім щодо неї.

2.3. Aufheben у сучасних інтерпретаціях розділу

Як ми вже зазначали, заледве, ґрунтуючись на відомих нам дослідженнях, ми могли би ствердити, що зняття у контексті досвіду

свідомості та питання про спосіб реалізації філософії як системи в межах ФД часто ставав предметом спеціального наукового інтересу. Тим не менш, ми можемо відзначити, що значна кількість сучасної гегелезнавчої літератури звертається до тематики зняття в ширших дослідницьких контекстах. Перед початком розгляду міри висвітлення зняття у сучасних інтерпретаціях РС, наголосимо, що позаяк, як вже зазначалось, зняття зазвичай розглядається у контексті питання про механізм трансформацій свідомості у перебігу досвіду, усі дослідники, чиї інтерпретації РС ми розглядатимемо в цьому підрозділі, торкаються цієї тематики, інтерпретуючи перетворення свідомості, описувані Гегелем у РС. Отже, попередньо зазначимо, що різнитиметься в розглянутих інтерпретаціях радше спосіб звернення до цієї тематики.

Позаяк у першому розділі ми вже наголошували, що з-поміж трьох головних осередків сучасного гегелезнавства зняття розглядається у контексті досвіду свідомості та за часткового зважання на принцип системності здебільшого лише в англо- та німецькомовному середовищах, розглянемо тут головні підходи до осмислення зняття у контексті інтерпретації РС сучасними дослідниками, що належать до двох означених дослідницьких середовищ, почавши з німецькомовного. При цьому, зазначимо, що нами розглядатимуться саме ті інтерпретації, автори яких в тій чи іншій формі зважають на принцип системності, інтерпретуючи зняття у РС.

На думку Зіпа, Гегелева настанова на реалізацію філософії як системи виявляє себе насамперед у специфіці змістового наративу ФД, яка полягає в тім, що методом ФД є виклад досвіду свідомості, який відбувається завдяки зняттю. Згідно із цією інтерпретацією, у ФД Гегель презентує бачення свідомості як посталої шляхом континуального етапного розвитку у перебігу

досвіду свідомості крізь множини своїх форм, кожна з яких, будучи зумовлена певною позицією свідомості щодо стосунку суб'єкта і об'єкта пізнання, є дійсним способом існування свідомості на певному етапі її розвитку [60, S. 65]. При цьому, Зіп наголошує на прямому зв'язку між досвідом свідомості та зняттям: «Саме тому і лише тому <Зіпу ідеться про те, що свідомість розвивається завдяки виявленню суперечностей між концепцією предмета та знанням про предмет, отриманим в результаті реального пізнання предмету відповідно до чинної на певному етапі існування свідомості концепції> Гегель може назвати досвід свідомості “діалектичним рухом”. За Гегелем, діалектика завжди означає розвиток та зняття суперечності. При цьому, «зняття» завжди має сенс “збереження” на додачу до “заперечення”. Результируюча <стосовно зняття> концепція <що визначає наступну форму свідомості> чи пропозиція має містити обидві сторони розв'язаної, знятої суперечності» [60, S. 76–78]. Таким чином, за Зіпом, свідомість може розвиватись, зберігаючи континуальну цілісність, саме завдяки тому, що цей розвиток у перебігу досвіду відбувається через механізм зняття, що дозволяє не лише відкидати хибні уявлення щодо стосунку суб'єкту та об'єкту пізнання, а й зберігати результати попередніх спроб свідомості з розробки гранично адекватної концепції предмета та свого стосунку до нього.

Позаяк, за Гегелем, філософія має за свій предмет свідомість, вона й сама здійснюється як система, яка, будучи спрямованою на схоплення змістової структури свідомості, з огляду на динамічний характер становлення останньої, реалізується шляхом поетапного опису цього становлення, проходження свідомістю крізь кожну з форм як цілісних змістових структур. Таким чином, зняття безпосередньо пов'язується Зіпом із досвідом свідомості та реалізацією Гегелем своєї філософії як системи у ФД.

Принагідно відзначимо, що бачення Зіпом Гегелевої системності як зумовленої предметом цієї філософії настанови є глибоко вкоріненим у характерну для німецькомовного контексту традицію рецепції Гегелевого вчення, походження якої, ґрунтуючись на відомих нам джерелах, можна відстежити аж до Гайдегерової рецепції ФД: «Направду, філософування мусить прагнути до того, щоб усю багатоманітність змісту покласти у стосунку <При цьому, принагідно до ФД, йтиметься не лише про структурний, а й про континуальний вимір змісту філософування, яким для Гегеля є свідомість> і відтак утвердити в зв'язку із абсолютном; має бути здійснена тотальність знання, система науки» [42, S. 206].

Тепер перейдемо до розгляду головних підходів до осмислення зняття в контексті інтерпретацій РС сучасними дослідниками, які належать до англomовного дослідницького середовища, почавши його зі звернення до Брендомової інтерпретації РС. За цим тлумаченням, вже з самого початку РС Гегель демонструє, що свідомість розвивається завдяки механізму зняття. Це впливає з Брендомової інтерпретації вже цитованого нами пасажу з підрозділу «Чуттєва певність», присвяченого зникомості «тепер»: «Вже у першому рушінні досвіду, представленому у “Чуттєвій певності”, Гегель презентує ідею про те, що зникомість “тепер” (те саме із “це”) проблематизує концепцію безпосередності змісту <що її має свідомість чуттєвої певності>. Вказуваний феноменальною свідомістю зміст [...] спонтанно змінюється на суперечний, а відтак на суперечний другому інший» [29, p. 126]. Отже, Брендом тлумачить зняття як спонтанні зміни концептуального змісту свідомості. Чим саме спричинені ці зміни, ми зможемо побачити, розглянувши сам інтерпретований пасаж: «Я вказує на “тепер”, яке стверджується як істина; Я, проте, вказує на нього як на таке, що минуло, або як на зняте; Я знімає першу істину»[41, S. 68]. В цьому уривку Гегелю

ідеться саме про те, що ідея безпосереднього знання конкретного дискретного «тепер» проблематизується тим, що у самому вказуванні на «тепер», в момент такого вказування, предмет такого вказування, а отже й предмет твердження, що таке вказування виражає, зникає, адже замінюється іншим конкретним дискретним «тепер». Відповідно, в результаті *досвіду* зникості тепер, проблематизується *концепція* безпосереднього знання конкретного тепер. При цьому, як стверджує Брендом, ця проблематизація та перехід до протилежного, матеріально суперечного змісту, відбувається спонтанно. Узагальнюючи, як видно з цієї інтерпретації, Брендом тлумачить зняття саме як механізм, у який відбуваються *спонтанні* зміни в концептуальному змісті свідомості, які полягають в переході концептуального змісту у свою протилежність і зумовлені невідповідністю між концепцією предмета та пізнавальним досвідом предмета, що його має свідомість.

Піпін, так само як Брендом чи Стюарт, чию інтерпретацію зняття у РС ми розглянемо далі, розглядає зняття у контексті досвіду свідомості та послідовності перетворень свідомості у перебігу досвіду. Так, інтерпретуючи описуваний Гегелем в РС перехід свідомості від чуттєвої певності до сприйняття, Піпін стверджує, що сам цей перехід відбувається не інакше, як завдяки механізму зняття: «Так, у розділі, присвяченому “Сприйняттю”, Гегель відстоює те, що “чуттєвий” елемент чуттєвої певності (*das Sinnliche*) *збережено* у цій більш комплексній позиції, однак, як він починає пояснювати своє спеціальне поняття, як знятий, *aufgehoben*. Характеристику безпосередності, як вона була визначена чуттєвою певністю – безпосередня присутність у досвіді, сама присутність якої вважається за наш стосунок до неї, було заперечено, хоча презентаційний характер об’єктів досвіду, припущення, що існують презентовані свідомості зовнішні об’єкти, було

збережено» [58, р. 125]. Таким чином, Піпін розглядає зняття як механізм, у який свідомість здатна послідовно розвиватись, модифікуючи (завдяки операціям заперечення та збереження) свої фундаментальні уявлення про предмет пізнання (концепцію предмету).

Згідно з загальним баченням Стюартом мети, що стоїть перед Гегелем у ФД, нею постає обґрунтування «науки» як форми свідомості, і, відповідно, епістемічної позиції дійсної філософії. Наведений у вступі метод, за яким це обґрунтування відбувається, передбачає його здійснення шляхом поступової та поетапної демонстрації зміни однієї форми свідомості іншою на шляху до «науки»: «Процес обґрунтування наукової позиції, який ми віднаходимо у «Феноменології...», являє собою кумулятивний і синтетичний підхід, позаяк на кожному <його> етапі віднаходяться нові умови множинних суб'єкт-об'єктних Понять, що згодом поглинаються в подальшому ході <цього процесу>» [63, р. 37]. Саме наголошені Стюартом кумулятивність і синтетичність, властиві методу обґрунтування «науки», є безпосередньо пов'язаними з досвідом свідомості та зняттям. Описуючи трансформації свідомості Стюарт наголошує на визначальній ролі зняття в цих трансформаціях. Так, зокрема, він стверджує, що саме за допомогою зняття свідомість здатна розвиватися як в межах однієї форми [63, р. 61], так і між формами [63, р. 85]. За Стюартом, як ми вже наголошували, свідомість узагалі здатна до розвитку (через розвиток концепцій предмета та стосунку свідомості до нього) саме завдяки механізму зняття. Ба більше, саме завдяки тому, що свідомість розвивається діалектично, через механізм зняття, вона може зберігати свою континуальну єдність (зберігаючи континуальну єдність послідовно визначених одне-одною концепцій предмета).

2.4. Висновки до Розділу 2

У межах другого розділу нами було розглянуто ті контексти новочасної інтелектуальної культури, з яких виходив Гегель у написанні ФД, і які, цілокупно, утворювали проблемне поле праці. Після цього, на підставі особливості новочасної інтелектуальної культури, що полягає у відображенні в назвах творів одного або декількох їх головних сюжетів, та наявності в повній назві праці значущих для розуміння Гегелевого вчення філософем, здійснено, з огляду на властивій Гегелевій філософії поняттєвий герметизм, експлікацію ролі ФД у філософії Гегеля, підкріплену баченням такої ролі сучасними авторитетними гегелезнавцями. Роллю, що її відіграє ФД в Гегелевому вченні, є обґрунтування та досягнення абсолютної епістемічної позиції, яка із абсолютною певністю гарантувала б істинність нашого знання, і яка лежить в основі подальшого розгортання Гегелевого вчення в межах енциклопедичного проекту.

Після цього, нам ішлося про прояснення ролі РС в структурі всієї праці, зокрема стосунку між ВФД та РС, в ході якого ми з'ясували, що ВФД доцільно розглядати насамперед як початок змістового нарративу ФД, у якому наївна свідомість (природне уявлення) виявляє свою проблематичність, а РС – як його перший момент, протягом якого свідомість проходить трансформації крізь перші три форми свідомості: чуттєву певність, сприйняття та силу і розуміння. Відповідно, РС доцільно розглядати як перший змістово-цілісний момент ФД, у якому відбувається розвиток свідомості у перебігу досвіду свідомості.

Зрештою, в останньому підрозділі ми розглянули міру висвітлення та спосіб звернення до зняття у сучасних інтерпретаціях РС в межах двох головних середовищ сучасного гегелезнавства: німецько- та англомовного. Типовим моментом усіх розглянутих інтерпретацій є звернення до тематики зняття у контексті досвіду свідомості та специфіки змістового нарративу ФД.

Так, зняття у РС переважно тлумачиться як механізм, у який відбуваються усі трансформації свідомості, і який відзначається декількома характерними особливостями: 1) спонтанністю (не є прямим результатом цілеспрямованої діяльності свідомості); 2) комплексністю (складається з декількох послідовних операцій); 3) універсальністю (через зняття відбуваються трансформації свідомості як в межах однієї форми, так і між формами).

У наступному розділі нам йтиметься про обґрунтування, за допомогою здатного забезпечити якнайбільшу доказовість наших висновків текстологічного аналізу, можливості розглядати зняття як механізм реалізації досвіду свідомості і, отже, філософії як системи у ФД.

РОЗДІЛ 3. AUFHEBEN У РС: ТЕКСТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

3.1. Формулювання поняття Aufheben: демаркація сфери пошуків

Згідно з дослідницькою програмою цього дослідження, представленою у підрозділі 1.6., метою цього розділу є перевірка нашої гіпотези щодо виконання зняттям ролі механізму реалізації принципу системності у ФД. Умовою, що була би достатньою для підтвердження нашої гіпотези, є віднайдення у РС текстуальних фактів, що засвідчували би виконання зняттям ролі механізму реалізації досвіду свідомості та філософії як системи (згідно із принципом системності) в зазначеному вище значенні.

Як ми вже писали, в основному тексті праці Гегель вводить поняття зняття вже на перших сторінках РС. Це введення, однак, не супроводжується жодним коментарем щодо змісту цього поняття. Ба більше, такі коментарі відсутні й в інших змістових частинах праці.

Цю відсутність (дивну надто з огляду на те, наскільки значливу роль зняття відіграє в межах наративу ФД) можна пояснити специфічною рисою Гегелевої думки та письма, яку можна коротко означити як Гегелів поняттєвий герметизм, і яка безпосередньо впливає на можливість та спосіб експлікації понять цієї філософії. Під цим ми маємо на увазі насамперед ту особливість Гегелевої думки та мови, що її відзначає Жан-П'єр Лефевр у одній з вступних статей до «Європейського словника філософій»: «... іконічне вживання його концептів є неможливим, а можливі лише контекстуалізовані вжитки...» [18, с. 47]. На цій дистинктній рисі Гегелевої думки, що рівною мірою стосується й його письма, наголошує й Роберт Брендом: «Це <процес визначення> є поступове встановлення змісту: здійснення частково невизначеного змісту ще більшою мірою визначеним шляхом застосування поняття в ситуації оповіді. Позаяк він мислить саму

визначеність у такий спосіб, Гегель відкидає можливість розкриття змісту поняття шляхом дефініції» [29, р. 7]. Погоджуючись із Брендомом, зазначимо, що Гегелів філософський лексикон постає герметичною системою, що, оприявлюючи зміст своїх понять з прагматичних контекстів їх вжитку, реалізується в динаміці розгортання самого філософського тексту. Відповідно, позаяк цей лексикон, в силу своєї складності, прагне до економії, загальним правилом є повторюваність контекстів вжитку понять у межах всього філософського вчення. Ба більше, прагматичні контексти, повторюючись у межах всього вчення, здійснюють гранично можливе (в умовах Гегелевого підходу до визначення змісту понять) уточнення змісту вживаних понять.

Означене явище спричинюється до того, що жодне поняття цієї філософії не функціонує а) поза всією системою понять цієї філософії; б) поза контекстом вжитку (отже, неможливо дати вичерпного визначення жодному поняттю Гегелевої філософії, їх зміст можна зрозуміти в динаміці розгортання всього тексту та всього вчення філософа). Так, Гегелів філософський лексикон – це, по-перше, замкнена, герметична когерентна система понять і поняттєвих конструкцій; по-друге, вона визначається залежністю концептуального змісту понять від контексту їхнього вжитку.

Відповідно, виявлення Гегелевого розуміння зняття в межах «Феноменології духу», коли йдеться про механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності, можливе лише шляхом аналізу контекстуалізованих вжитків цього поняття у тексті ФД. Позаяк нам ідеться про перевірку нашої гіпотези саме на матеріалі РС, у наступних розділах ми розглянемо вжитки зняття саме у межах цього розділу на предмет виявлення фактів, що засвідчували б реалізацію досвіду свідомості та філософії як системи через механізм зняття.

Перелік уривків РС, у яких вживається поняття зняття, та які, на нашу думку, безпосередньо стосуються теми нашого дослідження, буде поданий у наступному підрозділі.

3.2. Значення поняття *Aufheben* у РС: принципи аналізу

Розділ «Свідомість» складається з трьох підрозділів: «Чуттєва певність», «Сприйняття» та «Сила і розуміння», що разом складають 75 параграфів. Як ми писали в підрозділі 2.2., у РС Гегель описує перший змістово-цілісний момент історії трансформацій свідомості у перебігу досвіду, протягом якого свідомість проходить трансформації крізь перші три форми¹⁰ свідомості: чуттєву певність, сприйняття та силу і розуміння. При цьому, специфічними характеристиками цього моменту є те, що 1) предметом свідомості є дійсність; 2) усі концепції предмета, властиві формам свідомості на цьому етапі, мають в основі уявлення про предмет, відповідно до якого він існує незалежно від свідомості та є зовнішнім щодо неї.

Простий текстуальний огляд РС свідчить про те, що поняття зняття вживається Гегелем в цьому розділі (в різних формах: дієслово, іменник, дієприкметник тощо) 48 разів. Ці 48 вжитків, в свою чергу, зустрічаються в

¹⁰ Питання про визначення переліку форм свідомості не дістало остаточної та загально-прийнятої відповіді в сучасному гегелезнавстві. Так, зокрема, питання про те, що саме слід визначати як форми свідомості (а) свідомість, самосвідомість, розум; чи б) чуттєву певність, сприйняття, силу і розуміння, істину певності самого себе тощо) й досі лишається відкритим. З огляду на те бачення змісту поняття форми свідомості, що було подане нами в 1.2., вважаємо за доцільніше розглядати саме згадані в б) етапи існування свідомості як форми свідомості. Згадані ж в а) етапи існування свідомості вважаємо за доцільніше розглядати як змістово-цілісні моменти існування свідомості, протягом яких свідомість має цілісне концепційне ядро, що модифікується кожною з належних цьому моменту форм.

складі 30 уривків, кожен з яких присвячено опису конкретної трансформації, що її свідомість переживає протягом цього розділу.

Позаяк, згідно з нашим визначенням, зняття є комплексним механізмом трансформацій концептуального, що являє собою сукупність та послідовність трьох операцій – заперечення, збереження та підняття –, за допомогою якого у ФД відбуваються усі трансформації свідомості (у межах однієї форми, між формами) та забезпечується визначеність концептуального змісту свідомості у перебігу цих трансформацій, і воно відзначається наголошуваними дослідниками спонтанністю, комплексністю та універсальністю, в центрі уваги нашого текстологічного дослідження знаходитимуться насамперед ті уривки, що могли б засвідчити згадані три характеристики зняття (спонтанність, комплексність, універсальність). Окрім того, нас цікавитимуть уривки, що вказують на стосунок зняття та досвіду свідомості. В якості таких уривків нами розглядатимуться 1) ті, у яких міститься безпосередній опис трансформацій концепції предмета та самого предмета свідомості, адже саме ці трансформації є осердям перебігу досвіду свідомості; 2) ті, у яких ідеться про остаточний перехід свідомості з однієї форми до іншої. Підтвердження виконання зняттям ролі механізму реалізації досвіду свідомості в РС заразом засвідчило б, з огляду на описаний нами в 1 розділі нашої роботи стосунок досвіду свідомості та принципу системності, виконання зняттям і ролі механізму реалізації самого принципу системності в даному розділі.

3.3. Значення поняття *Aufheben* у РС: результати текстологічного аналізу

У межах цього підрозділу нами буде здійснено перевірку вихідної гіпотези нашого дослідження, а саме наявності зв'язку між зняттям та досвідом свідомості і принципом системності в тім, що стосується механізму їх реалізації на матеріалі РС. Перевірка здійснюватиметься шляхом

текстологічного дослідження РС. Таке обмеження зумовлене як нашою методологією, що вимагає від нас повного опрацювання розглядуваного тексту, так і загальною програмою наших досліджень. Надалі ми плануємо проаналізувати й інші розділи ФД так само вичерпно, як і РС.

Презентоване у цьому підрозділі дослідження складатиметься з двох частин. В межах першої ми спробуємо, шляхом розгляду відповідних уривків РС, підтвердити пропоноване нами бачення змісту поняття зняття. В межах другої нам йтиметься про доведення специфічного стосунку зняття, досвіду свідомості та принципу системності, специфіка якого визначається тим, що зняття є механізмом реалізації останніх. Отже, далі ми дослідимо, як у означених уривках, у яких Гегель використовує поняття зняття, зняття виявляє себе у означених контекстах у РС.

Почнімо розгляд зняття у РС з уривків, що пропонують найбільш промовисті свідчення спонтанності зняття. Принагідно нагадаємо, що під характеристикою спонтанності зняття ми маємо на увазі насамперед ту наголошувану дослідниками його особливість, згідно із якою зняття не є результатом цілеспрямованої діяльності свідомості, а, натомість, відбувається спонтанно.

Найбільш промовисті свідчення на користь спонтанності зняття знаходимо в уривках з §107, 108, 109, 131, 159. Усі ці уривки об'єднує те, що Гегель не лише *не вказує* в них на те, що суб'єктом зняття є свідомість, і воно є результатом її цілеспрямованої діяльності, а й прямо вказує на те, що суб'єктом зняття є те саме, що є й його об'єктом. Так, наприклад, у фрагменті, присвяченому перевернутому світові – захопленню свідомості як розуміння встановленням законів –, Гегель пише: «Справжнє покарання, зрештою, також має свою перевернуту дійсність у собі, адже воно є таким здійсненням закону, в результаті якого діяльність, яку закон має як

покарання, *знімає сама себе*¹¹; закон з діяльного стає чинним законом у стані спокою, і конфлікт індивідуальності із ним, і його конфлікт із нею згасає» [41, S. 98]. Звернімо увагу на виділене курсивом формулювання «знімає сама себе», яке в оригіналі формулюється як «*sich selbst aufhebt*». Виходить, що, згідно із цим уривком, сама діяльність закону, що в даному контексті навертається на предмет свідомості, знімає себе у своєму здійсненні. Описане в даному уривку зняття не вимагає жодної цілеспрямованої діяльності свідомості, воно відбувається спонтанно, та в самому предметі, що його свідомість має. Інше промовисте свідчення спонтанності зняття знаходимо в уривку з §108, присвяченому трансформаціям свідомості у формі чуттєвої певності: «”Тут”, на яке слід було б вказати, зникає/щезає поміж іншими “тут”, але й вони так само зникають/щезають; Вказане, втримуване та таке, що лишається – негативне “це”, яке є лише таким там, де множинні “тут” беруться так, як мають, однак тим самим себе знімають; це простий комплекс багатьох “тут”» [41, S. 68]. В цьому уривку Гегель так само вказує на те, що описуване тут зняття не є результатом цілеспрямованої діяльності свідомості, а, натомість, відбувається спонтанно за умови розгляду предмета відповідно до наявної в чуттєвої певності концепції безпосереднього чуттєвого знання простого одиничного предмета («це»): «Встановлено “це”, однак радше встановлено дещо інше, або ж “це” було зняте: і це інобуття, або ж зняття першого, саме знову знімається, й, отже, повертається назад до першого» [там само].

Усі щойно розглянуті уривки свідчать про те, що зняття дійсно не є результатом цілеспрямованої діяльності свідомості, а, натомість, відбувається спонтанно. Таке бачення, однак, проблематизує уривок з §131, у якому

¹¹ Курсив наш

Гегель стверджує: «Цей перебіг, постійне почергове визначення істинного та зняття цього визначення, насправду становить щоденне та неперервне життя та клопіт (Treiben) сприймаючого та свідомості, яка гадає, ніби вона рухається в істині. У цьому перебігу вона нестримно прямує до результату повного зняття всіх цих суттєвих сутностей або визначень, але кожної миті усвідомлює лише цю єдину визначеність як істинне, усвідомлюючи потім як таку її протилежність» [41, S. 80]. З цього слідує, що зняття, попри відзначену та наголошену нами відсутність прямого стосунку до цілеспрямованої діяльності свідомості, усе ж пов'язане із нею. Питання, відповідно, полягає у тім, із якою саме, якщо не з цілеспрямованою, діяльністю свідомості пов'язане зняття. Відповідь на це питання може запропонувати уривок з §109: «Істина чуттєвого “це” для свідомості мусить бути загальним досвідом; проте скоріш зворотнє є загальним досвідом; кожна свідомість знімає таку істину, як наприклад: «”тут” – це дерево» або «”тепер” – день», – і проголошує протилежне: «”тут” – не дерево, а будинок»; і, так само, вона одразу знімає твердження, що знімає перше, позаяк воно теж є лише твердженням чуттєвого “це”; і в усій чуттєвій певності вона досвідчує лишень те, що, як ми бачили, “це”, як загальне, є протилежним до того, що, як запевняло початкове твердження, становить загальний досвід» [41, S. 69]. За Гегелем, зняття того чи іншого твердження чуттєвої певності, що за свій зміст має певне чуттєве «це», із яким знаходиться у безпосередньому чуттєвому контакті, відбувається не цілеспрямовано, а саме є спричиненим. У випадку твердження чуттєвого «це», позаяк його зміст є самим предметом, із яким свідомість чуттєвої певності перебуває у чуттєвому стосунку, воно перестає бути змістовим та знімається тоді, коли свідомість змінює «це» свого чуттєвого стосунку на інше «це». Таким чином, зняття свідомістю твердження чуттєвого «це» відбувається не внаслідок цілеспрямованої

діяльності свідомості, а, натомість, є радше супутнім результатом зміни предмету її чуттєвого стосунку. Отже, вважаємо, що на підставі розгляду цих уривків ми дійсно можемо обґрунтовано стверджувати про спонтанність зняття як одну з його визначальних характеристик, маючи під спонтанністю на увазі те, що зняття не є прямим результатом цілеспрямованої діяльності свідомості. Ба більше, розгляд характеристики спонтанності зняття зайвий раз дозволяє вказати на слушність і припустимість механістичної метафори в описі зняття.

Після розгляду, як ми підтвердили, дійсно належної зняттю характеристики спонтанності, звернімося до комплексності – другої наголошеної нами характеристики зняття. Відповідно до цієї характеристики, зняття є комплексним механізмом, що складається з трьох операцій: заперечення, збереження та підняття, описаних нами в підрозділі 1.3. Беручись до такого розгляду, мусимо одразу зазначити, що РС містить уривок, що прямо свідчить на користь комплексності зняття: «Зняття представляє своє справжнє подвійне значення, яке ми побачили в негативному; воно водночас є *запереченням та збереженням*¹²; ніщо як ніщо “цього”, зберігає свою безпосередність і саме є чуттєвою, але загальною безпосередністю» [41, S. 72]. Отже, тому, що зняття складається з операцій заперечення та збереження, РС надає пряме текстологічне підтвердження. Складніше справа стоїть із третьою операцією зняття – підняттям. Попри те, що значення «піднімати» є одним з прямих значень дієслова *aufheben*, ми не знайдемо у РС експліцитних Гегелевих вказувань на виконання зняттям ще й функції підняття. Тим не менш, ми можемо знайти численні імпліцитні підтвердження виконання зняттям функції підняття в окресленому нами

¹² Курсив наш

сенсі. Одне з таких підтверджень можемо знайти в §107: «В цьому вказуванні ми також бачимо лишень рух, що слідує наступним шляхом: 1) Я вказує на “тепер”, яке стверджується як істина; Я, проте, вказує на нього як на таке, що минуло, або як на зняте; Я знімає першу істину і 2) тепер Я стверджує про “тепер”, як другу істину, те, що воно минуле, зняте. 3) Але минуле є нічим; Я знімає минуле або зняте буття, другу істину, негуючи цим негацію “тепер”, і цим повертається до першого твердження: “тепер” є» [41, S. 68]. В цьому пасажі Гегелю йдеться про низку надзвичайно інтенсивних перетворень в концепції та предметі свідомості чуттєвої певності, яку схематично можна представити так: 1.1. Концепція – «тепер» є; 1.2. Досвід предмета – стверджуване «тепер» – це завжди минуле; 2.1. Концепція – «тепер» є як минуле; 2.2. Досвід предмета – минуле є нічим, а отже, якщо б «тепер» було минулим, його не було б. Отже, «тепер», в певному сенсі є, а саме як негативно збережене; 3.1. Концепція – «тепер» є. На прикладі цієї схематизації змісту цього уривку, можемо побачити, що кожен результат розвитку концепції предмета у процесі реального пізнання, не просто зберігається, а й підіймається у наступну концепцію, стаючи її осердям. Так, істина першої концепції, в перетвореному статусі (як збережене негативно), підіймається у наступну концепцію. Окрім того, звернімо на цьому прикладі увагу на те, що шлях розвитку через зняття є подібним до кола: кожна концепція (що виражає просту думку на кшталт 1.1. «”тепер” є»), проходячи шляхом проблематизуючих та ускладнюючих її трансформацій, зумовлених виявленою на практиці власною невідповідністю предмету, результує в іншій простій думці (на кшталт 3.1. «”тепер” є»). Цей перехід від простого до простого, утім, є опосередкованим складністю, вираженою в нашій схемі в 2.2. «минуле є нічим, а отже, якщо б “тепер” було минулим, його не було б. Отже, стверджуване як істина “тепер”, в певному сенсі є, а саме як негативно

збережене». Отже, зняття, як свідчать імпліцитні в цьому уривку вказання, дійсно має момент підняття в окресленому нами сенсі, а саме підняття в змістове осердя нової концепції (як збереженого негативного) результату змістових трансформації, що їх пережила попередня концепція, який опосередковує та визначає зміст нової концепції. На користь такого тлумачення прямо свідчить і уривок з §108: «“Тут”, на яке слід було б вказати, щезає поміж іншими “тут”, але й вони так само щезають; вказане, втримуване та таке, що лишається, – негативне “це”, яке є лише таким там, де множинні “тут” беруться так, як мають, тим самим себе знімаючи; це простий комплекс багатьох “тут”» [41, S. 68]. Отож, в цьому уривку (ідеться про концепцію чуттєвого «це») Гегель прямо пише, що втримується та зберігається в результаті розвитку концепції саме збережене як негативне «це», причому саме як *простий* комплекс просторових детермінацій «тут», піднятий у трансформовану концепцію «цього».

Таким чином, вважаємо, що, за результатом нашого розгляду, нам вдалося засвідчити ще й слушність характеристики комплексності зняття у окресленому нами сенсі (як сукупності та послідовності трьох операцій: заперечення, збереження та підняття). Далі ми звернемося до третьої та останньої характеристики зняття – універсальності –, і дослідимо, чи всі можливі, за Гегелем, трансформації свідомості (у межах однієї форми у концепції та предметі; між формами; між моментами існування), відбуваються у РС саме через механізм зняття. Відзначимо, що, за результатами нашої перевірки зняття на предмет виявлення ним характеристик спонтанності та комплексності, нами вже було засвідчено, що усі зміни, що їх свідомість переживає, розвиваючись у межах однієї форми (трансформації в концепції та предметі), дійсно відбуваються через механізм зняття. Відповідно, нам лишається перевірити ті уривки РС, у яких ідеться

про перехід свідомості від однієї своєї форми до іншої та від одного моменту існування свідомості до іншого.

Розглянемо, перш за все, уривок, у якому Гегель описує перехід від чуттєвої певності до сприйняття, що міститься у §113: «“Це”, отже, встановлено як не-“це” або як зняте; і тому не ніщо, але визначене ніщо або ж ніщо певного змісту, а саме “цього”. Відповідно, чуттєве й досі наявне, однак не таким, яким воно мало б бути для безпосередньої певності – не як гадане одиничне, а як загальне або таке, що визначатиметься як властивість» [41, S. 72]. Отже, Гегелів опис сприйняття як форми свідомості починається саме з того, що вона починає випрацьовувати свою концепцію, беручи за її основу концепцію чуттєвої певності («це» як «тут» і «зараз»), однак розглядаючи її вже не як концепцію одиничного предмета, а як концепцію загальної властивості речі. Так, негативно збережена концепція «цього», що була провідною для чуттєвої певності, лягає в основу провідної концепції сприйняття: концепції предмета як речі, що має властивості. Саме так через механізм зняття відбувається трансформація свідомості від чуттєвої певності до сприйняття через трансформацію (що так само відбулась через механізм зняття) концепції чуттєвого «це» до концепції речі, що має властивості.

Тепер розглянемо перехід свідомості від сприйняття до сили і розуміння, останньої форми свідомості, описуваної Гегелем у РС. Так, у прикінцевому 131 параграфі «Сприйняття», коли йдеться про викриття неможливості повного та несуперечливого зняття предмета, що розглядається як річ, яка має властивості, через неможливість точного визначення суттєвості чи несуттєвості котроїсь з властивостей та узгодження таких визначень, Гегель пише: «Цей перебіг, постійне почергове визначення істинного та зняття цього визначення, насправду становить щоденне та неперервне життя та клопіт (Treiben) сприймаючого та свідомості, що гадає,

ніби вона рухається в істині. У цьому перебігу вона нестримно прямує до результату повного зняття всіх цих суттєвих сутностей або визначень, але кожної миті усвідомлює лише цю єдину визначеність як істинне, усвідомлюючи потім як таку її протилежність» [41, S. 80]. Отже, за результатом усіх трансформацій свідомості у формі сприйняття, вона, як стверджує Гегель, відкриває неможливість повного знання речі як нічим не зумовленої одиниці, а, натомість, мусить віднайти спосіб мислити річ так, аби в її концепції поєднати як її одиницність, так і множинність її властивостей та їхню загальність. Саме такий спосіб мислити річ водночас простою та комплексною пропонує концепція предмета, згідно із якою одинична річ має розглядатися як результат дії загальних сил, а дійсним предметом свідомості мають бути такі зумовлюючі конфігурації матеріального сили: «Тому зараз встановлено їхню <матерій> чисту пористість або їхнє зняте буття. Це зняте буття, або зведення цього розмаїття <матерій> до чистого буття-для-себе, знову є нічим іншим, як медіумом, і ним є незалежність відмінного <різних матерій, що з них складається матеріальний об'єкт>. Інакше кажучи, встановлені як незалежні, вони <матерії> безпосередньо переходять в їхню єдність, і їхня єдність – в множинність, що знову редукує себе до єдності. Цей рух, однак, і є тим, що називатиметься силою» [41, S. 84]. Отже, при переході свідомості від сприйняття до сили та розуміння маємо той самий процес, що й при переході від чуттєвої певності до сприйняття: чільна концепція попередньої форми, через викриття власної суперечливості, знімає сама себе, лягаючи в осердя концепції наступної форми: «Цей рух почергового само-унезалежнення обох моментів та їх зняття самих себе є тим, що має бути розглянуто» [там само].

Врешті, на користь того, що через механізм зняття відбуваються й трансформації свідомості від одного моменту її існування до іншого,

свідчить передостанній, 164 параграф РС, у якому Гегель описує перехід, внаслідок радикального перегляду змістового ядра усіх попередніх концепцій, свідомості до моменту свого існування як самосвідомості:

«Оскільки це поняття нескінченності є предметом свідомості, вона також є свідомістю розрізнення не інакше, як безпосередньо знятого; вона існує для себе самої, вона є розрізненням нерозрізненого або ж самосвідомістю. Я розрізняю себе із самим собою, і при цьому мені одразу ж зрозуміло, що ці розрізнені не є розрізненими» [41, S. 101]. Отож, саме розрізнення сили та закону, яке, через те, що останні не можуть бути остаточно розрізнені, знімає саме себе, радикально змінюючи концепційне ядро свідомості, що вона мала протягом моменту свого існування, описуваного Гегелем у РС, і переходячи до самосвідомості. Ми бачимо, що, врешті, зняття є механізмом у тому числі наймасштабніших трансформацій свідомості, в результаті яких вона переглядає не лише конкретну концепцію предмета, а самі вихідні уявлення про предмет, характерні для неї протягом певного моменту її існування.

Таким чином, вважаємо, що, завдяки зверненню до розглянутих уривків, нам вдалося підтвердити наявність третьої характеристики зняття – універсальності, що полягає в тому, що усі трансформації, що їх свідомість переживає у перебігу досвіду реалізуються саме через механізм зняття (як на рівні трансформацій концепції та предмета свідомості, так на рівні форм свідомості та моментів її існування).

Отже, за результатами цього підрозділу, нам вдалося підтвердити як пропоноване нами бачення зняття, що визначається трьома характеристиками – спонтанністю, комплексністю та універсальністю, так і те, що позаяк усі трансформації свідомості у перебігу досвіду відбуваються саме через механізм зняття, його можна обґрунтовано розглядати як механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності Гегелевої філософії, що

підтверджується нашою перевіркою даної гіпотези на текстуальному матеріалі РС.

3.4. Значення *Aufheben* як механізму реалізації досвіду свідомості та філософії як системи

Як ми вже зазначали в першому розділі нашої роботи, зняття, за умови обґрунтування припустимості його розгляду як механізму реалізації досвіду свідомості та принципу системності Гегелевої філософії, могло б істотно розширити та прояснити тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності. Таке прояснення видається особливо значущим з огляду на відсутність експліцитного формулювання Гегелем принципу системності у ФД, адже дозволяє конкретизувати його зміст як теоретико-методологічної настанови Гегелевої філософії. У цьому сенсі, зняття, обґрунтовано розглядуване як механізм реалізації досвіду свідомості та філософії як системи в межах ФД, істотно збагачує та конкретизує зміст принципу системності принагідно до питання його реалізації у ФД як першій праці Гегелевої філософії, що заявляє про себе як про систему. Таким чином, прояснення механізму реалізації філософії як системи у ФД згідно із принципом системності через механізм зняття має істотну концептуальну вагу в перспективі розуміння Гегелевого поняття системності.

Окрім того, позаяк загальнішим проблематичним контекстом нашої роботи є обґрунтування припустимості застосування тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності до всього Гегелевого вчення, а така припустимість має перевірятись на текстуальному матеріалі як ФД, так і інших Гегелевих праць зрілого періоду, прояснення механізму реалізації філософії як системи через зняття має й істотну прагматичну вагу. Так, позаяк першим кроком перевірки припустимості зазначеного тлумачення є

перевірка її в інших частинах ФД, здійснені в цій роботі змістова розробка та прояснення цього тлумачення, надто стосовно зв'язку зняття та досвіду свідомості, дозволить нам в майбутньому, під час такої перевірки, чіткіше формулювати її критерії та метод.

Наостанок варто вказати, що виявлена текстуальна підтверджувальність можливості розглядати зняття як механізм реалізації досвіду свідомості та Гегелевої філософії як системи, дозволяє нам відзначити звершення першого етапу роботи над перевіркою та обґрунтуванням припустимості загального підходу до дослідження Гегелевої філософії через принцип системності, завданням якого була розробка та розширення тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, яке ми, в узагальненому вигляді, наведемо далі.

Так, за результатами наших, присвячених принципів системності у ФД, робіт останніх трьох років, принцип системності, що його Гегель формулює вже у ВФД, являє собою специфічну теоретико-методологічну настанову Гегелевої філософії, згідно з якою філософія, спекулятивне мислення, завжди реалізується як система, спрямована на відображення свого предмета – свідомості –, в єдності структурного взаємозв'язку його елементів, завдяки якому останні набувають змістової визначеності. Ба більше, позаяк предмет філософії, свідомість, розвивається, при цьому розвивається як система – континуально та структурно цілісна –, принцип системності служить підставою континуальної єдності як свідомості, так і філософії, як системи, спрямованої на відображення та експлікацію змісту свідомості. Таким чином, принцип системності є зумовленою предметом настановою, згідно із якою філософія, коли вона прагне бути дійсно адекватною своєму предмету, не може не вибудовуватися як система, адже системність (континуальність та структурна цілісність), за Гегелем, є

іманентною характеристикою свідомості: «Хіба філософія є чимось іншим, аніж дослідженням істини, однак дослідженням, свідомим *природи* й *цілісності* змісту, з'єданого й визначеного¹³ стосунками мислення?» [40, S. 7].

Поняття досвіду свідомості обґрунтовує можливість свідомості до розвитку, а разом і фіксує спосіб, в який і завдяки якому свідомість, предмет філософії, розвивається крізь низку своїх форм від найпершої до найвищої. При цьому, свідомість тут розглядається в якості інтенційного та засадничо рефлексивного концептуального утворення, спрямованого на пізнання свого предмета, структурна організація якого визначається чільною концепцією предмета (і стосунку свідомості до нього). Відповідно, в перебігу досвіду свідомості, через зміну чільної концепції предмета, змінюється предмет свідомості, а отже, змінюється, як інтенційне утворення, й сама свідомість, будучи визначена, як структурна єдність, чільною концепцією, яка, в свою чергу, визначається попередньою концепцією. Відповідно, за Гегелем, саме завдяки можливості мати досвід, свідомість може розвиватись як континуальна та структурно цілісна, як система. Філософія ж, яка, відповідно до вимоги адекватності предмету, прагне реалізовуватись як система, має мати за спосіб своєї реалізації не що інше, як виклад історії трансформацій свідомості у перебігу досвіду, і саме цій меті присвячена ФД – перша праця зрілого або так званого системного періоду Гегелевої філософії. Таким чином, саме виклад досвіду свідомості є дійсним способом реалізації Гегелем своєї філософії як системи у ФД. Однак, попри свою незаперечну концептуальну значущість для наративу ФД, операційний зміст

¹³ Курсив наш.

досвіду свідомості в цій праці не є остаточно визначеним та вимагає додаткового прояснення.

Як ми довели в цій роботі, саме зняття може розглядатись як таке, що складає операційний зміст поняття досвіду свідомості та є механізмом реалізації усіх трансформацій свідомості у перебігу досвіду. Зняття, за Гегелем, є комплексним механізмом трансформацій концептуального, що складається з трьох головних операцій: заперечення, збереження та підняття. Позаяк Гегель описує у ФД свідомість як динамічну інтенційну концептуальну систему, зняття є механізмом, у який відбуваються усі зміни в свідомості, що вона переживає у перебігу досвіду свідомості, і яким забезпечується визначеність змісту свідомості у перебігу цих трансформацій. Таким чином, у контексті питання про механізм, за допомогою якого здійснюється досвід свідомості та, отже, реалізація Гегелем своєї філософії як системи, саме зняття (*як механізм, сукупність операцій, завдяки яким відбувається розвиток свідомості через досвід*) слід розглядати як механізм здійснення досвіду свідомості і, отже, реалізації Гегелем своєї філософії як системи в межах ФД.

Таким чином, вважаємо тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності остаточно розробленим та готовим до перевірки як в інших частинах ФД, так і на матеріалі інших праць зрілого періоду Гегелевої філософії. Саме така перевірка, що є другим етапом розв'язання наголошеної у вступі до роботи масштабнішої дослідницької проблеми: чи може Гегелева філософія як ціле, в період її найповнішого розгортання, бути концептуалізована через принцип системності, віднайдений вже у вступі до «Феноменології духу», – утворює перспективу подальших досліджень Гегелевої філософії у контексті принципу системності.

3.5. Висновки до Розділу 3

У цьому розділі нами було розглянуто спосіб перевірки можливості розглядати зняття в тій ролі, що воно відіграє в межах змістового нарративу ФД, як механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності в межах цієї праці. Таким способом, в умовах відсутності експліцитного визначення зняття, стало дослідження вжитків цього поняття у РС – першій змістово-цілісній частині праці, у якій Гегель описує трансформації свідомості у перебігу досвіду. Для такого дослідження нами було проаналізовано 30 уривків РС, що містять загалом 48 вжитків цього поняття в різних формах, найпромовистіші з яких нами було детально розглянуто в цьому розділі.

Після цього нами було текстологічно досліджено РС на предмет виявлення фактів, що вказували б на зв'язок між зняттям, досвідом свідомості та принципом системності. За результатами нашого дослідження, ми пересвідчилися у тому, що, згідно з РС, зняття дійсно є механізмом реалізації досвіду свідомості та принципу системності, відповідно до якого остання має реалізовуватись як континуальна та структурно цілісна система. Як воно презентоване у РС, зняття постає комплексним механізмом трансформацій концептуального, що складається з трьох головних операцій: заперечення, підняття та збереження. Позаяк Гегель описує у ФД свідомість як динамічну інтенційну концептуальну систему, зняття є механізмом, у який відбуваються усі зміни в свідомості, що вона переживає у перебігу досвіду свідомості, і яким забезпечується концептуальна визначеність змісту свідомості у перебігу цих трансформацій.

Таким чином, за Гегелем, принагідно до ФД, досвід свідомості може відбуватись, а філософія може реалізовуватися як континуальна та структурно цілісна система лише якщо механізмом такої реалізації є зняття.

Відповідно, саме зняття слід розглядати як механізм здійснення досвіду свідомості і, отже, реалізації Гегелем своєї філософії як системи в межах ФД.

В останньому підрозділі нам ішлося про два виміри значущості прояснення тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності в тім, що стосується механізму її реалізації: концептуальний та прагматичний. Після цього нами було в узагальненому вигляді представлено тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, що стало результатом наших робіт останніх трьох років. Після цього, нам ішлося про перспективу подальших досліджень, яка полягає в перевірці можливості тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності як в інших змістових частинах ФД, так і на матеріалі інших Гегелевих праць зрілого періоду. Саме ця перспектива утворює поле подальших досліджень і апробації результатів цього дослідження.

ВИСНОВКИ

Метою нашою роботи було виявлення Гегелевого розуміння зняття в межах «Феноменології духу», коли йдеться про механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності. Ця мета постає другим етапом розв'язання масштабнішої проблеми, яка полягає в проясненні способу та механізму реалізації Гегелем власної філософії як системи, а отже як континуальної та структурно цілісної. Матеріалом для такого виявлення було обрано РС як першу змістово-цілісну частину ФД, у якій Гегель описує трансформації свідомості у перебігу досвіду. Зазначену мету було досягнуто через розв'язання завдань, поставлених у вступі до нашої роботи.

1. У першому розділі нашої роботи нами було здійснено проблематизацію зняття у контексті питання про механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності Гегелевої філософії у ФД в світлі розробки тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності. Зняття нами було визначено як комплексний механізм трансформацій концептуального, що являє собою сукупність та послідовність трьох операцій – заперечення, збереження та підняття–, за допомогою якого у ФД відбуваються усі трансформації свідомості (у межах однієї форми, між формами) та забезпечується визначеність концептуального змісту свідомості у перебігу цих трансформацій. Досвід свідомості ми визначили як спосіб, в який і завдяки якому свідомість (предмет філософії) як інтенційне концептуальне утворення, що визначається концепцією предмета, розвивається крізь низку своїх форм від найпершої до найвищої, зберігаючи структурну та континуальну єдність, і, отже, як спосіб реалізації Гегелем своєї філософії згідно із принципом системності. Зрештою, принцип системності було

визначено як теоретико-методологічну настанову Гегелевої філософії, що служить підставою реалізації Гегелем своєї філософії як системи, а отже континуальної та структурно цілісної. З'ясування можливості розглядати зняття як механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності з метою прояснення тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності утворило дослідницьку програму нашого дослідження.

2. У другому розділі ми розглянули роль ФД у філософії Гегеля, експлікація якої відбувалась з назви цієї праці. Можливість останньої була зумовлена тим фактом, що назва твору в історії філософії неодноразово містила значущі для розуміння змісту праці сенси, а заразом і наголошеною нами особливістю новочасної інтелектуальної культури. За результатом цієї експлікації ми прийшли до висновку, що ФД, будучи першою працею, в якій Гегель починає вибудову філософії як системи, покликана підготувати й обґрунтувати стихію розгортання самого філософського знання як абсолютно достовірного й певного знання про структуру свідомості і тотожну їй структуру дійсності, як вона може бути представлена свідомістю. Таким чином, роль ФД в Гегелевому вченні визначається тим, що змістовий наратив ФД обґрунтовує та являє ту епістемічну позицію, з якої в ході подальшого розвитку цього вчення має бути розгорнуто систематичний опис структури та змісту свідомості. Так само, в цьому розділі, на матеріалі сучасної дослідницької літератури, ми описали наявний науковий консенсус щодо місця ФД в розвитку філософії Гегеля. Такий консенсус полягає в тім, що ФД розглядається як перша праця, в якій Гегель починає вибудовувати своє вчення як систему;

3. Опісля, в межах цього ж розділу, нами було розглянуто специфіку Гегелевого тексту, що полягає в наділенні концептуальною значущістю самої процесуальності викладу змісту, а отже з'ясували, що в межах цього вчення етапність викладу матеріалу сама постає концептуально значущим аспектом тексту. Відповідно, ми прийшли до розуміння ролі РС, що характеризується баченням його як першого внутрішньо-належного змістовому наративу ФД моменту, у якому відбуваються трансформації свідомості у перебігу досвіду.
4. У третьому розділі нашої роботи нам ішлося про текстологічне дослідження РС з метою виявлення Гегелевого розуміння зняття та його ролі у ФД (в контексті питання про механізм реалізації досвіду свідомості та принципу системності). З огляду на відсутність експліцитного формулювання, наше дослідження відбувалося шляхом розгляду уривків РС, що містять поняття зняття. За результатами нашого дослідження, ми прийшли до висновку, що Гегель дійсно описує усі трансформації свідомості, що вона їх проходить у РС, як такі, що відбуваються за допомогою механізму зняття. Цим ми підтвердили, що, як воно презентоване у РС, зняття є комплексним механізмом трансформацій концептуального, що являє собою сукупність та послідовність трьох операцій – заперечення, збереження та підняття–, за допомогою якого у ФД відбуваються усі трансформації та забезпечується визначеність концептуального змісту свідомості у перебігу цих трансформацій. Заразом, з огляду на специфіку змістового наративу ФД, зняття є механізмом, у який реалізується сам презентований у праці виклад, і який, отже, зумовлює відповідну організацію наративу ФД.
5. Відповідно, за результатами дослідження РС, позаяк було засвідчено здійснення усіх описуваних Гегелем трансформацій свідомості через

механізм зняття, нами було підтверджено можливість розглядати зняття як механізм реалізації досвіду свідомості і, отже, принципу системності Гегелевої філософії в межах ФД. Так само, нами було вказано, що згідно із РС, філософія може реалізовуватися як континуально та структурно єдина система, спрямована на досягнення та обґрунтування науки як найвищої форми свідомості лише в тому разі, якщо способом такої реалізації є виклад досвіду свідомості, а її механізмом є зняття. Водночас, нами було остаточно розроблено тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності, сформульований вже у вступі до праці. Згідно із цим тлумаченням, Гегель дійсно реалізовує у ФД свою філософію як систему (континуальної та структурно цілісної) так, що способом та підставовим обґрунтуванням такої реалізації є досвід свідомості, а її механізмом є зняття.

Таким чином, подальші дослідження мають бути спрямовані на перевірку припустимості тлумачення Гегелевої філософії через принцип системності як в інших частинах ФД, так і на матеріалі інших праць зрілого періоду Гегелевої філософії. Саме така перевірка, що є другим етапом розв'язання наголошеної у вступі до роботи масштабнішої дослідницької проблеми: чи може Гегелева філософія як ціле, в період її найповнішого розгортання, бути концептуалізована через принцип системності, віднайдений вже у вступі до «Феноменології духу», – утворює перспективу подальших досліджень Гегелевої філософії у контексті принципу системності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бакрадзе К. Система и метод философии Гегеля. Бакрадзе К. Избранные философские труды. Тбилиси : Издательство тбилисского университета, 1973. Т. 2. 464 с.
2. Білодід І. (ред.). Словник української мови. К. : Наукова думка, 1971. Т. 2. 550 с.
3. Богачов А., Бурковський І. Термінологія німецької класичної філософії. *Філософська думка*. 2016. № 1. С. 75–82.
4. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / пер. з нім. М. Кушнір, Р. Осадчук. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
5. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу / пер. з нім. П. Таращук. Харків : Фоліо, 2019. 476 с.
6. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. Вступ / пер. з нім. І. Іващенко. *Sententiae*. 2021. 17 с. URL: <https://sententiae.vntu.edu.ua/index.php/sententiae/article/view/577/471> (дата звернення: 01.05.2022).
7. Давіденко І. Деякі зауваги щодо системного підходу до історико-філософського дослідження Гегелевої філософії. *XVII Харківські студентські філософські читання: до 100-ї річниці публікації «Логіко-філософського трактату» Л. Й. Й. Вітгенштайна. Матеріали наукової конференції студентів та аспірантів, 13–14 травня 2021 р., м. Харків*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 27–29.
8. Давіденко І. Про відмінності Гайдегерової та Фінкової інтерпретацій Гегелевого поняття досвіду свідомості. ND. – текст прийнято до публікації в журнал *Філософська думка*.
9. Давіденко І. Рецепція в мову: філософська термінологія Гегеля і українська мова. *XVI Харківські студентські філософські читання: до 250 річниці з дня народження Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. матеріали міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів, 23–24 квітня 2020 р., м. Харків*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 13–14.

- 10.Іващенко І. Гегелева термінологія українською. 2020. URL: <https://wordlix.com/uk/blog/hegeleva-terminologija-ukrajinskoju/> (дата звернення: 01.05.2022).
- 11.Іващенко І. До питання про умови можливості перекладу філософського тексту. *Філософська думка*. 2010. № 3. С. 111–123.
- 12.Іващенко І. Сингулярність і досвід. Міркування щодо Гегелевої теорії суб'єктивності. *Філософська думка*. 2011. № 5. С. 6–23.
- 13.Кебуладзе В. (ред.). Німецько-український словник гуманітарних наук. Київ : Дух і Літера, 2009. 158 с.
- 14.Козловський В., Давіденко І., Круглик К., Попіль Д. Гегель і українська філософія 70–80-х років. *Sententiae*. 2020. № 2. С. 241–250.
- 14а. Козловський В., Давіденко І., Круглик К., Попіль Д. Гегель і українська філософія 70–80-х років. Частина II. *Sententiae*. 2021. № 1. С. 175–199.
- 15.Козловський В. Чи потрібний нам Гегель? (нотатки читача до українського перекладу «Феноменології духу»). Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2020. № 5. С. 90–102.
- 16.Кушаков Ю. Нариси з історії німецької філософії нового часу. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 572 с.
- 17.Кушаков Ю. Феноменологія духу. *Історія філософії. Словник* / за ред. В. Ярошовця. К. : Знання України, 2012. 1087 с.
- 18.Лефевр Ж.-П. Німецька мова. *Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей*. К. : Дух і Літера, 2011. Т. 2. С. 38–47.
- 19.Мотрошилова Н. Путь Гегеля к «Науке логики». Москва : Наука, 1984. 351 с.
- 20.Рьод. В. Шлях філософії : з XVII по XIX століття / Пер. з нім. В. Терлецького та О. Ведрова. К. : Дух і Літера, 2009. 388 с.
- 21.Секундант С. Конциліаторика й еkleктика : філософія на шляху до поняття відкритої системи. *Sententiae*. 2017. № 1. С. 31–50.
- 22.Секундант С. Формування поняття системи у філософії Нового часу : Клеменс Тимплер. *Sententiae*. 2016. №2. С. 41–56.
- 23.Секундант С. Формування філософського поняття системи : Бартоломей Кеккерман. *Sententiae*. 2016. №1. С. 80–94.

24. Український правопис. 2019. 282 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf> (дата звернення: 20.05.2021).
25. Хома О. (ред.) «Медитації» Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень : Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун / Пер. з фр. і лат. К. : Дух і Літера, 2013. 368 с.
26. Шинкарук В. Теория познания, логика и диалектика И. Канта. К. : Наукова думка, 1974. 336 с.
27. Baser F. The Cambridge Companion to Hegel and Nineteenth-Century Philosophy. Cambridge, New York : Cambridge University Press, 2008. 425 p.
28. Boldyrev I., Stein S. (ed.). Interpreting Hegel's Phenomenology of spirit : expositions and critique of contemporary readings. London : Routledge, 2021. 288 p.
29. Bandom R. A Spirit of Trust. Cambridge, Massachusetts : The Belknap Press of Harvard University Press, 2019. 836 p.
30. Burbridge J. W. Aufhebung. The Palgrave Hegel handbook. / Ed. M. Bykova, K. Westphal. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2020. p. 167–182.
31. Bykova M. (ed.). Hegel's Philosophy of spirit : a critical guide. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 290 p.
32. Bykova M., Westphal K. (ed.). The Palgrave Hegel handbook. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2020. lii+602 p.
33. Cramer K. Bemerkungen zu Hegels Begriff vom Bewußtsein in der Einleitung zur Phänomenologie des Geistes. *Dialektik in der Philosophie Hegels*. Frankfurt : Suhrkamp, 1978. S. 360–397.
34. De Laurentis A., Edwards J. (ed.). The Bloomsbury Companion to Hegel. London : Continuum, 2012. 390 p.
35. Erdmann J. E. Grundriss der Logik und Metaphysik. Halle : Johann Friedrich Lippert, 1841. xiv + 178 S. URL: https://hegel.net/erdmann/Erdmann1843-Grundriss_der_Logik_und_Metaphysik-2Aufl.pdf (дата звернення: 01.05.2022).
36. Fink E. Hegel: Phänomenologische Interpretationen der „Phänomenologie des Geistes“. Frankfurt am Main : Klostermann, 1977. 362 S.

37. Forster M. N. The Origin and Character of Hegel's Concept of Geist. *Hegel's Philosophy of spirit : a critical guide* / Ed. M. Bykova. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. P. 29–54
38. Graeser A. Hegel. G. W. F. Eileitung zur Phänomenologie des Geistes. Kommentar. Stuttgart : Reclam, 2006. 183 S.
39. Harrys H. Hegel : Phenomenology and System. Indianapolis : Hackett Publishing Company, 1995. 118 p.
40. Hegel G. W. F. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Hegel G. W. F. *Hauptwerke in sechs Bänden*. Hamburg : Meiner, 1999. Bd. 6. 682 S.
41. Hegel G. W. F. Phänomenologie des Geistes. Hegel G. W. F. *Hauptwerke in sechs Bänden*. Hamburg : Meiner, 1999. Bd. 2. 526 S.
42. Heidegger M. Der deutsche Idealismus und philosophische Problemlage der Gegenwart. Heidegger M. *Gesamtausgabe*. Frankfurt am Main : Klostermann, 1997. Bd. 28. 367 S.
43. Heidegger M. Erläuterung der «Einleitung» zu Hegels «Phänomenologie des Geistes». Heidegger M. *Gesamtausgabe*. Frankfurt am Main : Klostermann, 1993. Bd. 68. S. 65–150
44. Heidegger M. Hegels Begriff der Erfahrung/ Heidegger M. *Gesamtausgabe*. Frankfurt am Main : Klostermann, 2003. Bd. 5. S. 115–208.
45. Heidegger M. Hegels Phänomenologie des Geistes. Heidegger M. *Gesamtausgabe*. Frankfurt am Main : Klostermann, 1997. Bd. 32. 221 S.
46. Henrich D. Hegel im Kontext. Berlin: Suhrkamp, 2010. 229 S.
47. Höhle V. A short history of German philosophy / Tr. from German by S. Rendall. Princeton : Princeton university press. 2017. xxii + 275 p.
48. Höhle V. Hegels System: der Idealismus der Subjektivität und das Problem der Intersubjektivität. Hamburg : Meiner, 1998. 709 S.
49. Houlgate S., Baur M. (ed.) A Companion to Hegel. Chichester, Malden : Wiley-Blackwell, 2011. 649 p.
50. Hubig C. Aufhebung. *Enzyklopädie Philosophie. CD-ROM-Ausgabe*. / Hrsg. H. J. Sandkühler. Hamburg : Meiner, 2010.

51. Hyppolite J. *Genesis and Structure of Hegel's Phenomenology of Spirit*. / Tr. from Fr. by Cherniak S. and Heckman J. Evanston : Northwestern University Press, 2000. 608 p.
52. Inwood M. *Hegel dictionary*. Oxford : Blackwell, 1992. 347 p.
53. Kaehler K. E. Das Subjekt des Bewusstseins und Hegels Geist. Kritik, Begründung und Aufhebung des transzendentalen Wissens in der Wirklichkeit des Geistes. *Hegel-Jarhbuch*. 2016. № 1. S. 209–213.
54. Kimmerle H. (Hrsg.). Dokumente zu Hegels Jenaer Dozententätigkeit (1801—1807). *Hegel-Studien*. 1967. №4. S. 21–99.
55. Marx W. *Hegels Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt am Main : Klostermann, 2006. 136 S.
56. McDowell J. *Having the world in view: essays on Kant, Hegel, and Sellars*. London : Harvard University Press, 2009. ix + 285 p.
57. Moyar D., Quante M. (ed.). *Hegel's Phenomenology of spirit: a critical guide*. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. xviii + 239 p.
58. Pippin R. *Hegel's idealism: the satisfactions of self-consciousness*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999. 327 p.
59. Redding, P. Georg Wilhelm Friedrich Hegel. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2020. . URL: <https://plato.stanford.edu/entries/hegel/> (дата звернення: 01.05.2022).
60. Siep L. *Der Weg der Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2000. 383 S.
61. Siep L. Erfahrung des Bewusstseins oder Vernunft in der Geschichte. *Hegel-Jarhbuch*. 2018. № 1. C. 24–33.
62. Stern R. *Hegel and the Phenomenology of Spirit*. London, New York : Routledge, 2002. 234 p.
63. Stewart J. *The Unity of Hegel's Phenomenology of Spirit*. Evanston, Illinois : Northwestern University Press, 2000. 556 p.
64. Tokić I., Mešić S. Zur Kritik der Hegelschen Sprachkonzeption am Beispiel des Begriffs Aufheben. *Hegel-Jarhbuch*. 2015. № 1. S. 501–506.
65. Wahsner R. Zur Aufhebung des Gegensatzes von Bewusstsein und Gegenstand des Bewusstseins bzw. von Denken und Sein. *Hegel-Jarhbuch*. 2015. № 1. S. 488–494.

66. Westphal K. Hegel's epistemology: a philosophical introduction to the Phenomenology of spirit. Indianapolis, IN : Hackett, 2003.xvi + 146 p.